
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

लोदृष्टांतः। यादृग्रूपत्वे घटादेरपि घटादिरूपेण प्रतिभासनादन्यथा परं प्रति दृष्टांतत्वेनाभिधानस्यै
वानुपपत्तेरिति। अस्तु तर्हि समारोपः समारोपं तु विचार्यतां किमसत्ख्यातिर्वा सत्ख्यातिर्वा तदात्मकं
किं वा तत्त्वयाविलक्षणमिति। न तावदसत्तत्र प्रतिभासते दग्ध[illegible]नुपपत्तेः। न च सत्ख्यातिस्तत्र विद्या
लादावपरोक्षावभासः कदाचिदुपलभ्यते नापि प्रत्यक्षेतरां न शालिकादिलक्षणादसत्यैव काचि
देवं भ्रान्त्यमस्ति न चेतनवेलक्षण्याधिकरणत्वे तदुभयरूपासत्त्वानुपपत्तेः तस्य निराकारत्वात्सदे
लक्षणमात्रेण चाभिधाने मायामतप्रवेशात्। नापि सद्बाधविरोधस्तत्रबाध्यते ततोन्यत्रास्तीति
चेन्न तत्रास्याप्रतीतेः। कल्पनानर्थक्याच्च। न ह्यन्यत्र सत्त्वमस्यात्र प्रतीतिमुपपादयेद्धि जयते
दान्तर्हि लूनलूनलिलसंत्रामात्रान्ततो न लिनं प्रतिभायान्तथा प्रतिज्ञाने चान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र स
त्तानकल्पनीया तत्रास्यैव तथात्वं तस्यैकस्य सत्त्वं यादि[illegible]निषेधदन्यत्रास्ति घटवदिति चेन्न
नैवमधिष्ठानारोपितताद्रात्म्यन[illegible]व्यभिचाराद्घटस्यत्रापि नास्तित्वं तत्रापि न निषिध्यमङ

॥ ओं नमः श्रीत्रिपुरसुंदर्यै ॥ ॥ कर्त्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च [illegible]
करणो इत्याद्युः कारकाणि षट्॥ सुप्तिङन्तं पदं। अत्र सुबिति स्वादयः सप्त विभक्तयः
प्रोच्यन्ते। तत्र प्रथममवगतत्वात् प्रथमायाः प्रथममेव तावत् विचार्यते। का पुनरियं
प्रथमा। सु औ जसिति प्रथमा। तस्याः पुनरेतल्लक्षणं। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमा
णवचनमात्रे प्रथमा। मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्र प्रातिपदिकार्थः सत्ता
द्वैतवादिनामेतद्दर्शनं। सत्ता प्रातिपदिकार्थ इति। तथा च तेषां दर्शने। सत्ता नाम काचि
दनादिनिधनरूपा नित्यतयाद्यवच्छिन्ना। सर्वैः शब्दैरभिधीयते इति। तदुक्तं संबंधि
[illegible] नातिरिच्यते तस्याः सर्वशब्दाद्यवच्छिन्नाः॥ प्राक्
दासन्नैव नियमानागवादिषु[illegible] क्रमरूपस्य संहार सा सत्त्वमिति कथ्यते॥ स्वात
मविशेषु क्रियासेवाभिधीयाता क्रमरूपस्य संहार[illegible] नाम्ना नामाकृतस्वतलाप
प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वं चिप्रत्यत्र[illegible] सा नित्यां समहानात्मा[illegible]
यः॥ इत्येवं सत्तावशात् विभाणादि[illegible] प्रथमा न स्यात् [illegible] वाचकत्वेन

Acc. No. – M1243
Title – प्रमाणरत्नमाला
Author – अनंतभट्टेश्वर
Folios – 54
Subject – व्याकरण

2

सत्तायाश्चानावादान शेघट इत्यादौ च श्रूयमानस्यास्ति न इष्टस्य सत्तायाश्च नायादा कंक्र
रोत्रायत इत्यादौ श्रूयमानस्यास्ति । सतोऽप्यमानायात् । अत्रोच्यते । नेह वस्तुसत्तानिषे
ना । किं तर्हि । अस्तिधेयसत्ता अस्तिधेयत्वं तस्यार्थस्य विद्यमानता । सा चानावश्यक
आणादीनामपि विघातात् । तथा चोक्तं न्यासकृता । अनावोऽप्यस्तिधेयो न वक्तव्य
त्वात् । ना वादि वचनमनुच्चारणीयं स्यात् । न ह्यनर्थकं वचनं प्रयोगमर्हतीति लोके अर्थ
प्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते । स चेदर्थो नास्ति किं शब्दप्रयोगेण । अस्ति चानावशब्दा
दीनां प्रयोगस्ततो निश्चीयते विपश्चिता । अनावोऽप्यस्तिधीयत इति । यतो वृत्तं तत्र विक
दत्यन्तासिद्धवस्तु अस्तिधेयसत्तां न व्यभिचरति । नाप्यत्र तात्पर्यं । सर्वे पदार्था न व्य
भिचरति वस्तुसत्तापक्षे तावद्वचनमिदमनुपपन्नं स्यात् । पदार्थस्य वस्तुसत्ताव्य
भिचारात् । घटो विनष्ट इत्यादौ प्रयोगे सत्तातावदव्यभिचरिता । यत्रार्थान्तरनिरपेक्षा
दस्य प्रवृत्तिः स च प्रातिपदिकार्थ इति न्यासव्याख्याकारः । पूर्वपक्षः क्रियाता [illegible] ति श
ब्दानां गवादीनां सापेक्षा द्रव्ये प्रवृत्तिः । गुणशब्दानां शुक्लादीनां गुणापे [illegible]

म्यहं किं कथा धुकं दं शरणम् कथं नु तं च आनंदं तावद्रूपानंदस्वभावं । अनेन च पदाकुर्वद्भिः वेदाधिका
द पालोके तावत् दुःखाभाव एवानंदो तो धिहान मानंदं ब्रूतेत्यादावपि दुःखाभाव एवानंदो हि इति
निराकरणं सूचितं । आत्मनः परप्रेमास्पदत्वेनानंदरूपत्वं सिद्धवत्कृत्य परमात्मन आनंदरूप
वेदाहमुमहात्मानमिति आत्मवादपरालवदित्यर्थः । तथा तदात्मानं मितिसामानाधिकरण्येनश्रु
त परमात्मनोरेकत्वं च शास्त्रप्रमाणकं दर्शितं । ननु संसारवति संसार्यसंसारित्वादिति तावेन नत्वेद्भ्याहि
प्रमाणविरोधादित्याशंक्याह । सत्यमेदमिति बिंबप्रतिबिंबादिवत्स्वभावतो वास्तवेन आमा
णिकात्वे दस्य न विरोध इत्यर्थः । अनेनैव चलेप्यस्यापि मिथ्यात्वं सूचितं द्वयवादि हेतुनात न
संसारवत्वात्सन्यनेकांतादित्याशंक्याह विज्ञानतनुमिति स्वप्रकाशासंविद्रूपमित्यर्थः । तस्य ज्ञाना
नंदाद्वितीयस्य परमात्मनः प्रसादनेप्रातिपादने सदोपयुक्तामिति स्वचतेनस्तात्रिविषयत्वं दर्शितं

विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ ऽभाव एवानंदशब्दार्थ इति चेन्न प्रथमं लोके तावत् दुःखाभाव आनंदो न भवती
त्यपाद्यात मानंद आनंद इति तदनिरूप्यत्वादिति दुःखाभावत्वयानवगम्यमानत्वादित्यर्थः। न च दुःखे
नैकांतत्वस्य सपक्षत्वात् स्वप्रमेयासु वृत्त्या सकरत्वात् मा एतस्य न च स्वविशेषणविशिष्टतापात्तेन
अर्थस्यैव विशेष्यत्वान्न च तत्रार्थो दुःखं घटस्यापि दुःखत्वप्रसंगात् किं चारोपितनिषेध्यं युगपन्नष्ट
त्यमिति वृत्तेनानैकांतशंकापि। परपक्षप्रतिक्षेपार्थः प्रथमः प्रयोगो। द्वितीयस्तु स्वसिद्धांतसिद्धये
न हि परपक्षप्रतिक्षेपमात्रात् स्वसिद्धांतसिद्धिर्घटते। ननु शशविषाणमित्यत्रापि प्रतियोग्यपेक्षा
भावभासनेनानैकांतः। न। प्रतियोग्यपेक्षया विना ऽपरोक्षतया भासमानत्वादिति हेत्वर्थः। इदानीं
हेतोरसिद्धिं शंकते ऽबाध्य इति। यथा ऽबाध्ये घटाभासत्वशब्दः प्रयुज्यते तत्र बाध्यं न भवतीत्यबाध्य
मिति विद्यमानमपि प्रतियोग्यपेक्षत्वं सत्यशब्दप्रयोगोपाधेर्न प्रतीयत इत्येतावदेव तथा दुःखाभावस्य ॥२
विद्यमानमपि प्रतियोग्यपेक्षत्व

मानंदपदोपाधेर्न प्रतीयत इत्येतावदेवातोऽसिद्धिरित्यर्थः। तर्हि यथा प्रागभावास्त्वाभावावगममंतरेण
न सत्यत्वानुभवस्तथा प्राग्दुःखाभावावगममंतरेण सुखानुभवोऽपि न भवेद्भवति च कदाचिदुदा
सीनस्याकस्मादुपस्थितवीणाध्वनिश्रवणादौ दुःखाभावावगममंतरेणापि सुखानुभव इति परिहा
रार्थः। किं च सुखाभाव एव दुःखमिति विपरीतं वा कस्मान्न भवति। प्रतियोग्यनपेक्षत्वादिति चेन्न विद्य
मानमपि प्रतियोग्यपेक्षत्वं दुःखशब्दप्रयोगोपाधेर्न प्रतीयत इत्येतावदेवातस्तद्दुःखन्यायेन वि
परीतमपि स्यादित्यर्थः। निःप्रतियोगिकस्य दुःखस्याभावरूपत्वाभासनेनानुभवतीति चेन्नाहं प्र
तियोगिनिरपेक्षतयानुभूयमानस्याभावरूपानंदस्याभावरूपत्वाभासनेऽपि समानमेतद्दूषणम्
त्विमवेश एव तावधिक इत्यर्थः। ननु भावाभावातीतं दुःखाभाव एव सुखानुभवगोचरः। न तैरपि भा
वादि दुःखसाधनवियोगे प्राग्दुःखाभावमात्रमनुभूयते न तु तदेव सुखं। सुखार्थमन्नपानादिसा

यन विशेषोपादनाद्विवेकानुकाव्यमिति सुखातिमानइतिसंतोष्टव्यं अन्येतु तारादत्तावोप्यात्म
सुखस्य यद्यंक आकाशस्येवम् तेद्रव्यात्वाद्रं इत्याकुः तर्हि प्रतियोगित्विरपेन्नमनस्कत्वावच्चेचनन
विष्यति कोदोषस्तथाच विपरु बाधकतर्काभावाद्प्रयोजक इत्याशंक्याह प्रतियोगीति। एवं चानंदस्य
तावद्रूपत्वेप्रयोजकत्वमित्याह किंचेति ननु निवर्त्य दुःखं पराकृतरं तव तितदा वन्हिरूपेपिसुखेव
ञ्झ्यातिमानस्तद्वल्पंतदल्पत्वातिमानइत्येतावन्मात्रेननु सुखस्य स्वरूपेणसातिशयत्वमस्त्यतो
सिद्धिरित्याशंक्याह नचेतिनिवर्त्य दुःखस्याल्पत्वेपिसुखातिशयाद्व्यतइत्यर्थः। एतदेवस्पष्टयति
केशावाप्तइतिनन्वमान्त्स्वरूपासिद्धिस्तथापिसुखेतरत्वोपाधिहतत्वान्नसातिशयत्वस्यतावद्रू
पत्वेनव्याप्तिरस्तीत्याशंक्याह व्याप्तिरस्तु नरितित्युदमिद्धाकृतं नसुखेतरत्वं तावदुपाधिः साध्यस
मव्याप्तिकत्वात्तथाहि यद्यावद्रूपंतत्सुखेतरदितियद्यपिसाध्यव्यापकत्वमस्तिनत्वापिय सुखेतर ॥३

तद्यावद्रूपमितिनव्याप्तिरस्तिघटाभावादौव्यभिचारात्। ननुसाधनाव्यापकत्वेसतिसाध्यव्यापकएवोपा
धिर्नतुसाध्यसमव्याप्तिर्नतथासतिप्रसिद्धानुमानस्यापिभंगप्रसंगात्तथाहिपर्वतोग्निमानधूम
वत्वान्महानसवदित्यत्रापिपक्षेतरत्वमुपाधिः स्यात्योधूमवान्सपक्षेतरइतिसाधनाव्यापकत्वं
तावदस्य नास्तिपक्षस्यापिधूमवत्वान्नतथात्योग्निमान्सपक्षेतरइतिसाध्यव्यापकत्वंचास्तिपक्ष
स्याप्यग्निमत्वानिश्चयात् प्रश्नोपाधिलक्षणाभिधयी श्लोकः। एकसाध्यसाविनाभावे मिथस्संबंधयो
न्ययोः। साध्यस्याव्याविनाभावी सउपाधिर्यदत्ययइतिसतावच्छिंध्याख्यानं। यदत्यययोयस्याभाव
साध्यस्याभावेनाविनाभावीव्याप्य सउपाधिरुच्यतेयथासत्यामामित्रात्तनयत्वात्गत मित्रातनयव
दित्यत्रशाकाद्याहारपूर्वकत्वमुपाधिः साध्यस्यश्यामत्वस्याभावेनाविनाभाव्यत्ययत्वात्ननु तर्हिश्रा
द्धोनित्यः सामान्यवत्त्वेसत्यस्मदादिबाह्यप्रत्यक्षत्वात्पटवदित्यत्रापिकृतकत्वमुपाधिः स्याद्यदनि
त्यंन्नभवतितत्कृतकमपिनभवतीतिसाध्यस्यानित्यत्वस्याभावेनाविनाभाव्यत्वात्नचपक्षसंबंध
त्य

5

भिचारः। आगमस्त्वे सति सत्तासमवायित्वसमव्याप्तकत्वस्य ध्वंसे च तत्ताशीतित्वतत्त्वेवक्तृत्वकत्वस्यु
पाधिः। तन्निरासायोक्तं मिथः संबंधशून्ययोरिति परस्परसंबंधशून्ययोर्मध्ये एकतरत्वं यद् इति संबंधः। इद
वयुसामान्यत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं तत्कृतकत्वमिति संबंधस्याविनाभावस्य सद्भावादनुपा
धित्वे एकेन पक्षप्रयुक्तहेतुना साध्येन सह अविनाभावे सतीति स्वरूपसंकीर्तनं न लक्षणं व्यावर्त्याभावात्
ननु तन्न तत्र भवति साध्यस्याभावाविनाभावित्वयुक्तपाधिरिति। अत्रोच्यते॥ नेदमपि लक्षणं सम्यक् नमनोऽनु
रंजकमीश्वरानुमाने शरीरित्वजन्यत्वस्योपाधितापातादतिव्यापकत्वाद्। ननु सकर्तृकत्वशरीरित्वजन्यत्व
योर्नास्ति व्याप्तिर्बाधकतर्काभावाद् इत्य बाधकः कथं व्याप्त्यनुपपत्त्या ते किं व्यभिचारशंकानिराकरणे
नाकिं वोपाधिशंकानिराकरणेन। यथा यस्तत्र पाधिलक्षणपरीक्षणेन मनन्तं खेदनीयं। व्यभिचारद
र्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहणासंभवाद्बाधकाच्च शंकानिरासः। यदि द्वितीयस्तदा चक्रकापत्तिरुपाधिल ॥६
क्षणसिद्धौ तन्निराकरणेन बाधकस्य व्याप्त्युपयोगित्वे सति च तस्मिन् सिद्धे तदभावाद् व्याप्तिसिद्धौ तस्योपा

पाधिलक्षणासिद्धिरिति। अन्ये त्वाहुः निरुपाधिकसाध्यसाधनसंबंधं विनाभावे सिद्धे सत्युपाधिलक्षणसि
व्याप्तिसिद्धेश्च तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरिति। तदप्यसत्। अप्रसिद्धानुमानेपि सपक्षस्योपाधिप्रसंगात् प्रत्यक्षोदाहरण
सद्ग्याम इत्यादि तदप्यसत् तु साधनव्यापकत्वात् परिदृश्यमानमेव तन्नयत्वस्य ज्ञाकाव्याप्तरपरिणाम्या
थाग्निमुपलभ्य देशान्तरवर्तिन्यपि तदनुमानात् न चाहारविपर्ययशंकया व्याप्त्यनिश्चयस्तथा सति
कार्यत्वस्यापि सकर्तृकत्वेन व्याप्त्यनिश्चयप्रसंगादिति। यदा प्रसिद्धोपाधेरप्येतादृशी गतिस्तदा त्वं
किं नोपाधिपरित्यागायादत्र एव जलांजलिः। सर्वानुमानोच्छेदश्च निर्बीजोपाधिवदृश्यसर्वत्रपात
संभवात्। तदेवमनुपाधेर्दुर्निरूपत्वादप्रमाणकत्वाच्च लिंगलिंगिनोः संबंधो विनाभावो व्याप्तिरिति
व्यत्तदनिश्चितं। ननु तथापि सा निशायत्वं न भावरूपत्वे प्रयोजकं निरतिशयस्याप्याकाशादेर्भा
वरूपत्वान्नासपक्षैकदेशव्यापित्वं मनकत्वात् तन्नयवादिवत् सातिशयस्यापि तावत्त्वात स्यापगमे

त्माकस्यापि सातिशयत्वापातस्तस्मात् सिद्धं सातिशयत्वेन तावत्स्वरूपत्वं। किं चात्मविशेषगुणत्वं सुखस्यात्माप
गम्यात्तावत्तां ब्रुवाणः कथं धृत्यन्तमनिपुणो नापत्रपेत। न देवलोके तावान्न यावल्लोके कार्यं दुःखसंभिन्नं
च सुखं दृष्टं ब्रू लन्ध्यपि तन्नत्रैवेत्यन्यरूपार्थवस्तुसंगो मोहस्येति चोदयति बाधकादन्यथात्वमिति प
रिहरति न तदनिरूपणादिति। अयं भावः। कार्यत्वे तावत् सुखस्य न प्रमाणमस्ति साधनोपादानानुप
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्नान्यथासिद्धत्वेनाप्युपपत्तेः। कृपाकाशाकारकव्यापारवत्तच्च तद्देवस्य वा
वच्छानप्रसंगः। श्रुतकर्मोपस्थापितां तद्धारणाद्दन्तिविशेषे प्रतिबंधे सावस्यात्तियत्वोरंगीकारात्तन्नव
थंऽककापगमे प्रतिबंधनस्तिनिरस्तिक्वचित्तु ततु स्वच्छता वैचित्र्यादेव च सातिशयत्वप्रतीत्युपप
त्तौ साध्ये नाकार्यत्वेऽगमयति सुखं कार्यं विषयविशेषजन्यत्वात् वदिति चेन्नासिद्धत्वात् तेनानंताय
सुखमहमिति प्रतिभासो गुणत्वे प्रमाणं दंसादोषाति चासातु नापि सुखं गुणः पदार्थपंचकव्यतिरि ॥५

क्तत्वसातिशयपरतंत्रत्वाद्रूपादिवदिति प्रयोगोऽगन्तामी। हेत्वसिद्धेः। साधयिष्यति ह्यात्मनः सुखत्वं पारतंत्र्य
प्रतिभासस्य दुःखाद्यनुभवविषयत्वेनोपपत्तेर्व्यधिकरणासिद्धेश्च। किं च कल्पितकार्यत्वादिसाधने सा
कार्यत्वादिसाधने वासिद्धसाधनं वास्तवकार्यत्वादिसाधने तु विकल्पः तस्मात्कार्यत्वे प्रमाणाभावात्
तमित्यादि प्रतिभासस्य घटाकाशादिप्रतिभासवत् भ्रांत्याप्युपपत्तेः सुखस्य कार्यत्वं न लोकोऽपि सिद्धं
यच्च दुःखसंभिन्नत्वमुक्तं तदपि न न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिश्रुतेः तस्मात् बाधकानिरूपणात्
ब्रह्मण्यपि स्वरूपत्वेनानंद इति बाधकांतरं शंकते अज्ञानात्तावद् इत्यादिना राग निबंधना प्रवृत्तिरन
नर्थमूलमिति न व्याप्तिः किं तु रागानिबंधना या प्रवृत्तिः फलप्रवृत्तिः सा तत्प्राप्यहेतुर्नेति। कश्चिन्तु निजि
व गोचरत्वमेवानर्थमूलत्वे प्रयोजकं तथा च ब्रह्मानंदरागात् प्रवृत्तिरपि तस्यापि हेतुर्नरतिर्नसंसारा
यापत्तात संसारविरोधिज्ञानमेव तु मुमुक्षुरागस्येति परिहरति मेवामिति। ननु ब्रह्मानंदस्य परमत्वे प्रमाण
नावात्परमानंदकामोऽपि सांसारिक एव सुखविशेषप्रवृत्तेः इत्याशंक्याह परमो हीति तादृश एव वि

त्पतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः तत्र मनोरथमात्रमेतत् नास्त्येव साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारिविशेषस्तथा हि नित्या
नित्यवस्तुविवेकस्तावन्न संभवति तत्कारणाभावात् वैराग्यादिकमपि सर्वेषां तावन्न कस्यचिद्दृष्टमि
पक्षे सर्वस्याप्तीति सर्वेषामधिकारप्रसंगः। अथ निरधिकारस्य मोक्षशास्त्रस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद्विशिष्टाधि
कारिलाभः। न सर्वाधिकारप्रसंगः न वा तत्राह तादृश एव चेति साधनचतुष्टयसंपन्न एवाधिकारी मोक्ष
शास्त्रे विप्रतो न सर्वाधिकारं मोक्षशास्त्रं रामायणादिश्रुतचित्तस्य मोक्षशास्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च श्रु
तौ तद्यथेह कर्मजितेत्यादिना नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः। परीक्ष्य लोकानिति वैराग्यमुक्तं शां
तो दांत इति शमदमादयो दर्शिताः। सर्वत्र फलश्रवणतः कामनोत्पादनद्वारेण मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शना
र्थः। तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम मानुषानंदादारभ्य ब्रह्मलोकपर्यंतानंदानामनुष्यत्वादिस्था
वरपर्यंतानां पदार्थरूपाणां साधनोपकरणतदाश्रयस्वचतुर्दशभुवनसहितानां सावयवत्वचविनत्वादि ॥ द
ह... कार्यत्वात् ध्वंसरागपूर्वकमनित्यत्वज्ञानं कार्यस्य कारणव्यानुपपत्तेरविकृतत्वं निरवयवत्वं नित्यमेक

कारणमस्तीति नित्यानित्यवस्तुविषयं विवेकज्ञानं। इहामुत्रार्थभोगविरागो नाम मनुष्यत्वादिस्थावरांतानपु
गुस्त्रावनादिशरीरकृत्वा ब्रह्मादिब्रह्मलोकांतेषामानंदश्चानित्यत्वात् तत्प्राप्त्यर्थसाधनानुष्ठानजनितायासस
नेदयज्ञभोगादिभूतकायादिव्यापारजनितदुःखमिश्रत्वाद्भोगांतरकालं च दुःखहेतुत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च
दुःखप्रायत्वान्नरकदुःखवदधियोगो न भवतीति निश्चयपूर्वकं वर्तमानशरीरस्थितिहेतुभूतान्नतिवि
द्यान्नपानादिव्यतिरिक्तविषयप्रवृत्तिकारणाभावविरुद्धा निश्चलाश्चेतो विशेषः। शमो नामांतःकरणव्या
पाराणां प्रतिनिषिद्धानामपि लौकिकानां स्वाधिकारं प्रत्यनुपयोगिनामफलत्वाद्ध्वस्तरागपूर्वकः परित्यागः। (
दम इति च बहिःकरणव्यापाराणां मुक्तलक्षणानां परित्यागः। उपरतिरिति च वैराग्यादेव कामानायासा
काम्यकर्माधिकाराभिवृत्तौ पारिशेष्यान्नित्यानां कर्मणां विधितः प्राप्तानां सत्वशुद्धिद्वारेण विविदिषाफ
लसिद्धौ सत्यां तत्प्रयोजनलक्षणविनाशस्य बाधितत्वे तदेव परित्यागः। तितिक्षा नाम शीतोष्णादिद्वंद्वानां स्वा
धिकारानिर्वृत्त्यपेक्षितजीवनविक्षेपहेतुव्यतिरिक्तानां सहिष्णुता। समाधानं नाम कृत्स्नकारणस्य सर्वा

यापारोपरमे श्रान्ते पि स्वस्वभावबलमाद्य मनोराज्यविधिविभ्रितश्रवणादिविजमननप्रतिकूलनिद्रालस्यादि
विरोधेन चेतसोवस्थानं। एते सर्वे संपन्नं वैराग्यं शमादिसाधनसंपत्। विद्यमानपदार्थस्य स्वरूपसत्तामात्रमुक्त
षवदास्कार्यपर्यायबोधकोबंधः। यथा वस्त्रादीनां पाशादिस्तद्वियोगो मोक्षः। एवमात्मनोपि देहद्वय यथा विरक्ति
सत्यज्ञानस्वरूपतावेश्च स्वरूपतावयवहारकार्यप्रतिबंधकाध्यात्माविद्या ताविदेवनात्मकोबंधः। तस्यसर्व
दानस्य निवृत्तिर्मोक्षः। तद्विजयेच्छा मुमुक्षुत्वं तद्वान् मुमुक्षुर्वे। तस्माद्विशिष्टाधिकारिसंपन्नं वा तत्सर्वाधि
कारं मोक्षशास्त्रमिति भावः। किंच स्थूलार्थविषयमपि तावच्छास्त्रं न सर्वाधिकारं नहि विकिं आज्ञानका
मोथ्याकरणं प्रवर्तते नापि साक्षुशास्त्रज्ञानार्थी। किमाशास्त्रे किमंग पुनरिद मतिसूक्ष्मार्थविषयं
नसर्वाधिकारमित्यभिप्रेत्याह नचेति तस्मान्मोक्षशास्त्रस्य विशिष्टाधिकारित्वात्तस्य च स्वकामित
मोक्षसाधनप्रवृत्तस्य संसारप्रवृत्तिविरुद्धत्वा न स्वर्गकामो मोक्षे प्रवर्तनमुपसर्पति ॥७
ततोभ्रमणेन तावद्रूपानंदास्फपगमपि न संसारप्रसंगो बाधकस्तिरूप तद्दोषं परिहृत्य परपक्षेपि

प्रसंगाभिद्धं परोक्षमस्तु वदति प्रत्यक्षेवमपीति कथमित्यस्य भावः। किंच स्थूलार्थविषयमपि तावच्छास्त्रे कथं ताव
यत्तु नाम दर्शनस्थितिरिति संबोधरहितः स्वपरपक्षरहस्यानभिज्ञ इत्यर्थः। यथादर्शनमङ्को यथास्थितात्स्य
यदर्शीत्यर्थः। विमताप्रवृत्तिः संसारबीजं द्वेषनिबंधनप्रवृत्तित्वात् विप्रहननादिप्रवृत्तिवदित्यर्थे ह
त्वसिद्धिं शंकते ननु वेदपादिति पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यपरिज्ञानादनित्यसंसारानित्यत्वादिज्ञानज
द्वेषः। मिथ्याज्ञानहेतुको निषिद्धसाधनविषयस्वाद्वेष इति विनागो सिद्धो हेतुरित्यर्थः। रागनिबंधन
प्रवृत्तित्वादित्यप्यसिद्धमेव ताहिहेतुरित्याह स्वर्गापि तहीति स्वर्गपर्यंतकर्मसाधनं तस्यानित्य
त्वादिदोषदर्शनं परमार्थदर्शनं तन्निदानं कारणं यस्याः। ननु परमानंदेच्छायाः प्रवृत्तिरित्यतो रागादेव
प्रवृत्तिरित्यतो नवनित मोक्षेच्छादित्याशंक्याह नहीच्छामात्रमिति प्रमाणानुसारिणी हि तत्साधनविष
याचेतादृशी निरिच्छा मिथ्याज्ञानहेतुकोसेववे तो दृष्टी रागा इत्यर्थः। रागस्य मिथ्याज्ञानहेतुकत्वमाशंक्याह
दयानिश्चतएव ताविध्यानिनारागद्वेषादि निवर्ता ... मिथ्याविहितं अविद्याहेतुमुक्तं

प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति अस्य च सूत्रस्यायमर्थः संक्षेपतः अविद्याक्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषांऽस्मिता
दीनां प्रसुप्ताश्च ते तनवश्च ते विच्छिन्नाश्च ते उदाराश्च ते तेषामिति विग्रहः। तत्र प्रसुप्तिर्नाम चेतसि शक्तिमात्र
प्रतिष्ठो बाधः। प्रसंख्यानवतो हि दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽपि विषये नैषामभिव्यक्तिरस्ति दग्धबीजानां
प्रबोधस्तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनाबलेनाभिभूता हि क्लेशास्तनवो भवंति ते च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्म
नासमुदाचरंतीति विच्छिन्ना उच्यंते रागादिकाले क्रोधस्यादर्शनात् विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः सर्व
एवामी क्लेशा अविद्याभेदा एव विपर्ययकाले एवोपलंभादिति। एतेषां च स्वरूपमुक्तं अनित्याशुचिदुःखा
नात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या आत्मानात्मनोरध्यासः पिंडवत्संश्लेषापन्नत्वं भावोऽस्मि
ता। सुखतत्साधनलोभो रागः। दुःखतत्साधननिंदा द्वेषः। सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्मा न भूवं भूयासमिति
सोऽभिनिवेश इति यस्माद्रागनिर्वचनप्रवृत्तिवादित्यस्यासिद्धत्वाज्ज्ञानरूपानंदात्मपगमेपि न संसार ॥८
प्रसंगः। तस्माद्दिक्षपरिहारः ॥ एवमानंदपदं व्याख्यायात्मानमिति द्वितीयपदं व्याख्यातुमापातनिकां क

रोति ब्रह्मेति नेति किं चानंदरूपप्रत्यगात्माऽभिन्नत्वाज्ज्ञायं परमात्मानंदस्वभावः। कुतोऽनेदिह्यत आह उत एव म
सीति प्रत्यगात्माभिन्नोऽपि परमात्मा अनानंदस्वभावो न यत्तु प्रत्याशुद्धबिंबाभिन्नमपि प्रतिबिंबं न शुद्धं तत्रा
न खल्वानंदात्मन इति एकस्यैवानंदरूपत्वानानंदरूपत्वविरोधमत्र प्रतिबिंबमपि स्वरूपेण शुद्धमेवाशु
द्धत्वपाधिगतात्वमादध्याव भासते

तावनाद्यास्मपेक्षितत्वात्सुखोत्कर्षं साधितः प्रतिज्ञायामेकः साध्यतहेतुना । न तस्य हेतुः सिद्धाणत्पुत्पतन्त्येव यो
नहीति न तावदाद्योऽनित्यत्वेनेदानीमुपगमान्नापि पश्चिमः कार्यत्वगुणत्वास्यां ॥ अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं तदेतत्सा
ध्यतेन च कार्यत्वगुणत्वे सुखस्य निश्चागेवाव्यभिचारि किंचिद्यस्यैकरसं चैतन्यमेव सुखं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्या
दिश्रुतिसिद्धं कथं तं प्रति सिद्धं च सामान्यविशेषभावमुररीकृत्य विकल्पकलंककलापलेपावकल्पते
न तु सिद्धालोके तानि व्यक्तितावत् पुत्रसुखं मित्रसुखं कलत्रसुखमित्येकाकारः प्रत्यवमर्शो गौर्गौरित्यादि
वं च निरुपाधिकव्यक्तिभेदासिद्धेरेकाकारप्रत्यवमर्शस्याकाशादाविव व्यक्त्यैक्यनिबंधनत्वेनाप्युपप
त्तेरितरथा घटाकाशो मठाकाश इत्याद्येकाकारप्रत्यवमर्शाज्जातित्वप्रसक्त्यादि तावत्प्रसंगात् नास्त्येव
कैव मानं येन दिगादिवदेकाकारपरामर्शो व्यक्त्यैक्यनिबंधनः स्यादिति चेदुच्यते तस्यैव लापिद्य
क्यैक्यमानमनुमानं विमतं सुखं स्वतो द्वितीयं च व्यवच्छेदकोपरागमंतरेण प्रकाशमानत्वे घद
वं तद्वंधया काशांतथा चेदं ततस्तत्र येन तस्मात्सुखव्यक्त्यत्वेदस्य साध्यमानत्वात् संतत्यैव प्रतिज्ञार्थः ॥ ९

ननु तथापि परमप्रीतिविषयत्वे प्रमाणाभावादसिद्धो हेतुरित्याशंक्याह न चायमसिद्ध इत्यादिना न केवलं लो
कानुभव एव प्रमाणमात्मनः प्रीतिविषयत्वे ऽपि निरुपाधिविषयत्वेन पुत्रविनोदरूपादानानुपपत्तिरित्याह क
यमफलेति निरत्यानंदार्थलौकिकाः पुत्रादिकमुपाददते तच्चात्मार्थं ततो नात्मा प्रीतिगोचर इत्याशंक्याह नो ख
ल्वानंदमपीतिश्रुतकर्मोपच्छादिताविषयाविशेषसंपर्कजनितात्मसुखस्यास्ति व्यंजकत्वेन तत् पानुकारिणी
प्रीतिशब्दपर्यायाचेनोऽनिर्लौकिकस्थानंद इत्युच्यते तमपि न स्वरूपतः प्रार्थयंते किंतु स्वशेषत्वेनान्यथा
स्वशेषत्वात्तावत्सुखस्य स्वरूपताविशेषाभावे नत्वपरानंदयोर विशेषः प्रसज्यते यदा तस्याप्यात्मशेष
त्वेनैव प्रियत्वं तदा किं वक्तव्यं तत्साधनेषु त्रादौ तस्मात्सर्वस्यात्मार्थतयैव प्रियत्वादात्मनः पुनरनन्यशेष
त्वान्निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वं सिद्धं तत्कोऽर्थः प्रतिप्रमाणयति नवति चात्रेति न तु प्रत्यात्मार्थत्वेन सर्वस्य
प्रियत्वमुक्तं न त्वात्मनो निरतिशयप्रियत्वं तत्राह यच्च यदर्थमिति एवं स्वरूपासिद्धिं परिहृत्याश्रयोऽनु
पक्षं तत्र वक्तव्यमित्यादिना परमानंदत्वं साधयतात्र परमप्रीतिगोचरत्वमेवास्यान्नारकादिवदिति वि
पक्षबाधकं वक्तुं परिशेषमाह न तत्उच्यते न तावदित्यादिनात्मनः प्रियत्वं दुःखत साधनत्वेनोपेक्षणी

पचेन दुःखाभावतया सुखसाधनतया वा मा भूत् तथापि सुखमात्रत्वेन नयनुक्तोऽस्य परमानंदत्वं साधयत्यमि
त्याशंक्याह सुखगोचरश्च प्रेमेति लौकिकसुखविषयात्प्रेम्णः सकाशाद्धीयमतिशयोपेतः प्रेमा सुखा
धिकयत्र्यात्मा दृश्यते सार्वत्रौ मादिस्ठाने इतिविपतोः ते निरतिशयोयमात्मनि प्रेमाः नतिशयानंदरूपे तस्मिन्ना
त्मन्यप्यतासमानवकल्पते इत्यत्र सम्पत्त्यमित्यन्वयः। कथमात्मविषयस्य प्रेम्णो निरतिशयत्वमित्यतो विवि
नष्टि सकललौकिकसुखप्रेमातिशायीति सकलो यायं लौकिकसुखप्रेमातमतिशेते ऽनतिक्रम्यवर्त्तते इति
तथोक्तः। सर्वस्य सोपाधिकत्वादात्मविषयस्य च प्रेम्णो निरुपाधिकत्वादित्यर्थः। आत्मा या कथमनतिशयानं
दरूप इत्यत आह सर्वानंदातिशायिन्येवेति सर्वानानंदाननतिशेत इति तथोक्तः। तस्य भावस्तेन न कोप्यानं
द आत्मन उत्कृष्टोस्तीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति यत्र यत्र सातिशयः प्रेमा तत्र तत्र सुखातिशयो दृष्टः आत्मनि
तु निरतिशयोयं प्रेमा निरतिशयानंदत्वं स्वात्मन एवोपपद्यत इति ननु स्वाच्छेदमपि कामयमानः कश्चिदु
पलभ्यते ततः प्रियपचं कृतः कृतस्तदा प्रियतमत्वेनानतिशयानंदरूपतेति। उच्यते। तदपि प्रियपुत्रस्यैव ।।१०
सायकं न हि किंचिदपि यो पि दुःखं न सहते ऽपत आत्मनः प्रियपचादेवं तत्र दुःखमसहमान उच्छित्त इति

संतोष्यं तदेवमित्यारभ्य किंचिद्वीवा इत्यतः आत्मनः स्वप्रकाशार्थतीवाः परमात्मनोऽभिन्नाः नहि विरुद्धधर्माक्रांतया
योय विरुद्धधर्माक्रांतः सततोऽभिन्नस्तत्र हि न भिवदहनादिवत्तथा व्यावहारिकभेदसाधने सिद्धसाधनं पारमार्थि
कभेदसाधने अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरुद्धकालात्ययापदिष्टत्वं श्रुतिविवादिभिन्नत्वे नैकांतिकत्वं वा कामि
दानीं प्रत्यनुमानं चाह किंचद्वीवाः परमात्मन इति न च त्वनुमाने तेऽश्रुत्यनुग्राहकस्तर्कविशेष इत्यत्र आंबक्ष
तिस्तत्त्वानुपश्यत्यायानेदमेवावेदयति। सत्यमनाद्यनिर्वाच्याविद्यासिद्धभेदानुवादेनाभेद एव तात्पर्या
त्तत्रैव पुरुषार्थत्वाद्वितीयाद्भयमिति च साक्षाद् पुरुषार्थतान्तिवसनाद्यो न्यां देवतामुपास्त इ
ति निंदनाच्च भेदे तात्पर्यं नावान्तश्रुतिविरोधः। ननु यद्यपीश्वरादभिन्ना जीवाः तथापि परस्परं विलक्ष
णत्वान्नायादवेत्तिक्षेत्र्बलिमाशंक्याह परस्परं चेति एवं प्रत्येकमित्यस्यायमर्थः विमतं सर्वं चक्षुरविवादा
स्पदस्यैव रूपग्रहणसाधनं चक्षुष्ट्वाद्यदेवं तदेवं यथोभयवाद्यविवादपदं तथा चेदं तत्तस्माद्यथेति विमतं
सर्वं रसनेन्द्रियमविवादास्पदस्यैव रसग्रहणसाधनं रसनेन्द्रियत्वाद्यदेवं तदेवं यथोभयवाद्यविवाद

पदं रसनेन्द्रियमित्यादिग्रयोक्तयुक्तिमितीदं ना त्रतत्कर्मोपार्जितत्वमुपाधिरिति वर्णितमन्यत्र ननु तोगायतन..
त्वमिन्द्रियत्वं वास्तवास्तवं वेदशित्वात्वमेव तोगसाधनत्वं च ताविव्याप्तिविप्रयोगात्कातावादप्रयोजकश्चेन्ना
शंक्याः विपर्ययेषितिश्रुयमाशयोनतावदयमात्माणुः सकलशरीरव्यापिवेदनानुसंधानानुपपत्तिप्र
संगात्राप्तिमध्यमपरिमाणो निरवयवत्वाद्गगनवत्परिशेषाद्व्यापको स्फपेय आकाशवत्सर्वगतश्चात
स्तहतिश्चितेश्च स चैकः परस्यापि संमतः योहि वक्ता कल्पयति सावेकमिति न्यायात्रैनैवैकः न सर्वे बां
तोगायतनत्वाधपपत्तो वास्तवात्म भेदकल्पने गौरवमेव बाधकं यथाकाशस्यैकत्वेपि कर्णशष्कुलीभे
दाछद्योपलंभानुपलंभव्यवस्था यथावा दिशा एकत्वेपि प्राच्यादिव्यवस्थादित्यसंयोगोपाधिकत्वेदादेव
यथावा कालस्यैकत्वेपि मुहूर्तयामाहोरात्रादिव्यवस्था कल्पिता भेदादथाहता स्फपेयत्नार्किकैस्त
द दिशापि तत्वविष्यतीति ननु सर्वशरीरेष्वात्मन एकत्वेऽनुसंधानेन नवितव्यं न चोपलभ्यते तो नास्त्यात्मा
एव प्रतिशरीरमात्मानः इत्याशंक्याह यन्ननुसंधानं चितिनी बस्यतो बीतरागन वेदनानुसंधानं मोपा॥११

यिकत्वेदवशेनोपपन्नं त विद्यातिनन्तदास्तव भेदसाधकं यथैकस्मिन्छरीरे नोकुरेकत्वेपि शिरोवच्छिन्नात्म
प्रदेशागतवेदनानुसंधानं पादावच्छिन्नात्मप्रदेशस्य न तवति विशिष्टानीति तत्वात्तदित्यर्थः ननु
यथैकस्मिन्छरीरेस्वरूपस्यैकत्वात्त्वादमेवेदनाशिरसिमवेदनेत्यनुसंधानं दृश्यते तथा हापि विशिष्टा
नामनुसंधानात्तावेपिस्वरूपं चैवैकं नर्तानुसंधानेन नवितव्यमेवास्येवस्वरूपस्यानुसंधानं सर्वस्मा
त्रिवातु ब्रह्मणइति चेन्न हिं यथा पादतलकंटकास्फटनाय करव्यापारोद्यः तथेदापि देवदत्तवेदना
परिहाराय यज्ञदत्तादिशरीराणां प्रवृत्तिसांकर्यं स्यादित्याशंक्याह परमेश्वरस्य चितिएकस्मिन्छरीरे
स्वरूपस्यानुसंधानं तुर्ततत्र बाधकत्वो तोगार्थवेदनापरिहारे प्रयत्नः परमेश्वरस्य सर्वा ध्यक्षस्यात्तोक्तृ
वात्मवेदनापरिहाराय प्रवृत्तिसांकर्यमित्यर्थः ननु पूर्वं सर्वाणि शरीराण्येकस्य तोगायतनानीति प्र
तिज्ञातं किमिदमुच्यते नैकस्यानुसंधानं तु तोगास्तीति नायं दोषः तत्रापि सुख दुःखाद्यनुपि विशिष्ट

13

ज्ञो ज्ञः । गांगस्वरूपैकरसस्यैव प्रसाधयन्नात्मनस्त्र्याधिक्रियस्यां ज्ञोऽक्षः चात्र तथा च श्रुतिरेको देवः सर्वभूतेषु गूढः स
र्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । निःसर्वभूतान्तरात्म
नः साक्षित्वं केवलं दर्शयति । ननु विरुद्धमिदं ज्ञोऽक्षणो स्वरूपं न च तज्ज्ञोऽक्षनवतीति नैतदवदातं स्वस्वरू
पाणां ज्ञाति प्रतिबिंबानां रूपाणां दीमलीमसत्ववज्ज्ञोऽक्ष मलस्य रूपाणामपि जीवानामंतःकरणानीक्ष
पाये ज्ञो ज्ञत्वं न विघ्नतीति । यदापि विशिष्टत्वाय स्वरूपस्यैकत्वोपाधिनिमित्तं तदापि न दोषः एकशरीरसमा
श्रितत्वे नैकमनोधिष्ठेयत्वेन चैककरणाध्या पत्रोपपन्ने नान्यत्र तदभावादनाद्यनेकलिंगसंततिविशिष्ट
कारकप्रतिनियतानेककर्मवत्त्वाच्च न सांकर्यप्रसंगः इदानीं प्रतिज्ञासमानन्तोक्त्रेतदस्य तात्त्विकांश प्रत्यक्ष
त्वेनिकिंचेत्यादिना । ननु स्वशरीरसमवेतत्वेष्टासमानचेष्टांतरदर्शनात्परशरीरे प्राप्तमिति नात्मावदनु
मीयते सत्यानुमीयमानो नाहमित्यनुमीयते कोर्थः यथात्मनया नानुमीयते तदात्मानिरात्मकानि देहांतराणि ॥१२
स्फः यद्यनुमानसंविदि ग्राहकतया नानुमीयते तदाप्यग्राहकत्वमपि नानुमातुं शक्यते चेष्टा यात्मा

मात्रलिंगत्वेन विपरीतानुमापकत्वायोगादध्यक्षेदे नानुमीयते तन्नेदेऽनुमानस्योदासीनत्वात तथानुमेयत्वा
वच्छेदे ह्यतिरिक्तानुमानादोषाप्तिचयात । नन्वनुमानेन प्रतियोगिसिद्धौ प्रत्यक्षएव ततोच्छेदः तथापि
च्छेदानवगमान्नविरोधइत्याह न चानुमादिनी परशरीरगतस्यात्मनः परप्रत्यक्षत्वे नास्ति प्रत्यक्षत्वे नास्ति
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षगुणगणस्य च प्रत्यक्षत्वं नोपपद्यत इत्यत आह इदानीं प्रत्यक्षत्वमंगीकृत्याह उपपन्नौ चेति
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षगुणधर्मस्यापि तदस्य प्रत्यक्षत्वोपपन्नावपि प्रकृतानुमानाप्रतिपक्षत्वान्नविरोधः प्रकृता
विरोधित्वमेव कुतः सार्वकालिकबाधस्तावल्लक्षणस्य तात्त्विकत्वस्य प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वाद्वर्तमानसंप्र
युक्तमात्रग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्य । एतदुक्तं भवति यदि प्रत्यक्षेण सार्वकालिकबाधावधृतं नाम तात्त्विकत्व
मात्मनेदस्य प्रत्यक्षेत तदात न्निषेधेऽनुमानस्य तद्विरोधः स्याद्वेदप्रामाण्यं न च न दृष्टमिति । ननु प्रतीयमाने
भेदे यदि कश्चिद्बाधः स्यात्तर्हि उपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतस्तदभावो कल्प्यत इत्याशंक्याह न चकालां
तरादिवर्त्तीति न तावदनुपलंभमात्रादभावनिश्चयोतिप्रसंगात् उक्तं तु योग्यत्वे सत्यनुपलंभात् न च कालांत

रत्नाविबाध इदानीमुपलब्धुं योग्यो येन योग्यत्वे सत्यनुपलंभात् प्रतीयमाने भेदे सार्वकालिकत्वाभावस्त्वाबोनिश्ची
यतेत्यर्थः। तस्मात्प्रत्यक्षेण ताव प्रमाणेन बाधानाधिकृते यक्षणानन्तरं द्विरुक्तमनुमानं न त्वयुक्तं विमतो भेदः
प्रत्यक्षो न भवति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षस्वगुणधर्मत्वाद्यावदुपनस्यानिसंयोगवदिति न त्वासिद्धो हेतुः स्वरूपमेव भावानां
भेदः पदार्थस्वरूपमेव भेद इत्यत्र इति प्राभाकरास्तत्राह न च स्वरूपमेवेति सापेक्षस्याश्रयान्यत्वे सत्याकांक्षा
प्रकः प्रतियोगीस्वरूपत्वे च भेदस्य तन्निरपेक्षत्वं प्रसज्येत इत्युक्तं स्पष्टयति न हीत्यादिना अन्यनिरपेक्षं
स्वरूपमुच्यते भेदस्तु नियमेनान्यसापेक्षः प्रतीयते। तेनो निरुपाधिकविरुद्धधर्माक्रान्तत्वान्न भेदस्वरूपयो
रैक्यं संभवतीत्यर्थः कं हेत्वन्तरमाह किंचास्मिन्मत इति अनेकेषु कं पदं सामान्ययोगात्प्रवर्तते यथा गवादि
पदं विशेषणयोगाद्वा यथा दंडादिपदं उपलक्षणयोगाद्वा यथा पाचकादिपदं न तावत्तु स्वरूपभेदवा
दिनां तेषु घटेषु एकस्याभिन्नपदस्य प्रवृत्तौ सामान्यं निमित्तमस्ति परस्परं यथा भिन्नत्वात्तु स्वरूपाणामात्मपुप ॥१२
लक्षणं विशेषणं वा निरुपाधिकत्वाभावस्वभावत्वादपगमादित्यर्थः। इदानीमुपाधिशंका तद्धतरेतर इति यो

घस्पृथग्व्यवहारप्रवर्तकः स तस्योपाधिरिहापीतरेतराभावोपाधिवशेन भिन्नपदस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यर्थः। एवं
न हि न निरुपाधिकवस्तुस्वरूपं भेद इत्यायातं तथा च सतीतरेतराभावे सत्येव भेदव्यवहारप्राप्तेस्तदभावे
त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामितरेतराभाव एव भेदोऽस्तु। न चासोपि स्वभाव एव परस्परापेक्षयाप्रतीतेर्न च तावत्स्व
भावस्तथा भाति न तावन्नैकैकस्वभावः नाप्येक इतरेतराभावो नेकेषां स्वभाव इति समीचीनं वचः। तस्माद्
स्वभाव इतरेतराभावो भेद इत्याख्येयं एवं च सत्यपरोपि लाभो भवतीत्याह तथा सतीत्यादिना ननु रागोऽघि
र इति वस्तुस्वभावत्वे दर्पि विशेषणविशेष्यभावसंबंधाभावभासात्वोपचारिकोऽनुविष्यत इत्याशंक्याह न चा
वेति तस्माद्भेदस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षस्वगुणधर्मत्वेनासिद्धमिति निष्प्रत्यक्षत्वानुपपन्नमितिसर
केमित्याह इति सर्वं समंजसमिति॥ ७ ॥ पूर्वमात्मभेदनिराकरणपरनयासत्यभेदमिति पदं व्याख्याये
दातीसजातीयविजातीयस्वगतप्रकारसर्वभेदनिराकरणपरतयात इव व्याचष्टे। यथेत्यादिनानु

यथेह भूतले घटो नास्तीति निषेधेऽन्यत्र घटः परिशेष्यते तथा ब्रह्मणि नानात्वं निषिद्धमन्यत्रास्तीति नस
र्वेतदा नित्यसिद्धिरित्याशंक्याह तच्च ब्रह्मणाधिकरणस्येति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि
ति प्रागुत्पत्तेः सर्वस्यैकमेवाधर्यं तादात्म्येन ब्रह्मण्यवस्थानाय येति तस्यैव रूपेणापूर्वकं बहुरूपापत्तिं दर्शय
त्यतस्तदोऽन्यत्र नानात्वस्य सद्भावानुपपत्तेस्तत्र निषिद्धं कथमन्यत्र तदेवेत्यर्थः खलु रथन्नाववृद्धनतोऽनतह
णादिस्वप्नदृष्टहस्तिनिषिद्धमन्यत्रास्तीति तावत् । ननु नेह नानास्तीति लिङ्गकारणेन नानात्वं निषिध्यते न ब्र
ह्मणि नानात्वं कार्यं नेतरत् । किं ह तत्प्रकृतस्य ब्रह्मण एव समाकर्षात् किंच न तावद्गुणाकारणसामा
न्येन नानात्वप्राप्तिस्तस्यैकत्वान्नापि तद्विशेषपरमेश्वरस्येन तन्मात्रविशेषतो नागी तस्माद्ब्रह्मण्येव निषेधप्र
संगात् किंच नेत्यधिकरणत्वानित्याकोपप्रसंगाच्च प्रतिपन्नद्वैतप्रपंचात्यंतांशात्वविलयपरत्वमेवास ॥१५

माश्रयणीयं । ननु पृथिव्यादेः कार्यत्वमसंभावनानं कृत्वा वा कथं प्रतिपाद्यते ऽतो ब्रह्मणः समस्तजगत्कारणता
या अशेषोपनिषत्सिद्धत्वादित्यसंबद्धं न प्रमाणान्तरेणापि संभाव्यमानत्वात् तथा हि पृथिव्यादिकं कार्यं
सावयवत्वाद् यदेवं तदेवं यथा घटादि । सावयवत्वमप्रयोजकमिति चेन्न विकल्पानुपपत्तेस्तथा हि किमिद
मप्रयोजकत्वं नाम सपक्षैकदेशवृत्तित्वमाहोस्वित्परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवकत्वं किं वा विपक्षबाधकाभा
वे तत्र न तावत्सपक्षैकदेशवृत्तित्वमादरपि सपक्षैकदेशवृत्तेरप्रयोजकत्वप्रसंगात् अथाशेषसपक्ष
व्यापकहेतुसद्भावे सत्यव्यापकहेतोरप्रयोजकत्वं तदपि परिशेषमात्रं व्यापकवदव्यापकस्यापि साध्यस
विनाभाविन्नप्रयोजकत्वात् न च वादिनो विवादायां सावयवत्वं व्यभिचरतीति वाच्यं तस्याः सावयवत्वेन
नित्यत्वमशक्यत्वात् अन्यथा तस्या अपि कार्यत्वप्रसंगात् अथ परव्याप्त्युपजीवकत्वमप्रयोजकत्वमिति तदपि
न स्तु व्याहृतं परस्येव स्वस्यापि साध्येन व्याप्त्युपपत्तेर्यस्य हि परव्याप्त्यधीना व्याप्तिस्तदेव परव्याप्त्युपजीव
कमुच्यते यथा भ्रमगतेकटुत्वे नहि तस्य भ्रमतेरपेक्षणवह्निना व्याप्तिरस्ति न चैवं सावयवत्वं तस्य कार्यता

त्वेि कत्वे निरपेक्षस्यापि कार्यत्वेन व्याप्ते निरूपयितुं शक्यत्वात् परेणापि सावयवत्वं कार्यत्वानुमापकमभ्युपगंतव्य
मितरथा [illegible] ध्यपरत्वात् सावयवस्य चिरंतरमुत्पन्नानस्य दृष्टत्वविरोधादेः कार्यत्वनिश्चयो न स्यात् न हि पूर्वापरत्वाव्य
हणमंतरेण [illegible] त्विकार्यत्वे परिच्छेत्तुं पार्यते अथ विपक्षबाधकाभावान्न तत्त्वमप्रयोजकत्वं तदपि न प्रकृते कार्यत्वा
भावे सावयवत्वस्यैवानुपपत्तेरात्मवदिति सावयवत्वं च यथा घटादेस्तथैव क्षित्यादेरप्यनुगतत्वसिद्धमिति न
विशेषविकल्पावकाश इति तत्र कार्यं क्षित्यादि मध्यमपरिमाणवत्त्वात् घटवत् तदेवं यथा घटादि सिद्धं च क्षित्या
देर्मनागुक्तं च तत्त्वस्य यस्य कार्यत्वे तदन्महाभूतत्वादाकाशस्यापि तत्सिद्ध्यतीति किं चाकाशो नाम तेन गुणाश्रयत्वा
देवं तदेवं यथा घटादि तत्त्वसिद्धिः शब्दस्य गुणत्वं शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसंबंधे नोपलभ्यमानत्वात् घटवदि
त्यनुमानान्तरस्य पादपि तैन्नान्नायोग्यानाललक्षणसंबंधस्याभ्युपगमात् शब्दो गुणः सामान्यवत्त्वे सत्यस्पर्शवत्त्वे स
ति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपादिवत् तदेवं सर्वत्राविशेषेण नानान्तरेणाकाशादेः कार्यत्वे शक्यते वक्तुमात्मापि [illegible] लक्षणः ॥१५
समस्तजगत्कारणत्वेन ज्ञापयितुं मित्यलं ॥ ननु सर्ववादी ख्यातिमायमाह प्रतिष्ठित इति ॥ प्रतिष्ठितं प्रामाण्यं यस्य

प्राचीनस्य प्रत्यक्षादेरन्यादिर्यो सत्याधीनं प्रत्यक्षादिसापेक्षं पदागमवाक्यं तत्कथं प्रत्यक्षादिगोचरं त्वेदमपवा
धेत न कथंचिदित्यर्थः ॥ श्लोकेन परिहरति तत्परत्वादित्यादिना आगमवाक्यस्यातत्त्वप्रतिपादनपरत्वात्
प्रत्यक्षादेस्तथात्वं गृह्णाति न तदमात्रविषयतया चारितार्थस्य तत्प्रत्यनीकतात्पर्यावधारणात्परात्परविरोधे च तत्व
र बलवदित्यर्थः ॥ तथाप्ययं च पि प्रत्यक्षादिसिद्धपदपदार्थतत्संबंधसापेक्षमागमवाक्यमुत्पन्नोत आपि प्रामितो
न सापेक्षं सति परत्वाच्च पूर्वं बाधकत्वं यथा नायं सर्प इत्याप्तवाक्यस्य प्रसक्तप्रतिषेधरूपतया प्रसंगकपूर्व
प्रत्ययमापेक्षत्वे उपपन्नो प्रामितानां तन्तरपेक्षो सति परत्वाद्बाधकत्वं तद्वदत्र तदुक्तं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृति
वदिति ॥ [illegible] विबाधश्च नोत्पत्तिरुत्तरस्यापेक्षितत्वमितीति च किं च प्रत्यक्षादेर्मूलभाश्रयतया संभाविता विचित्र
दोषशंकादागमवाक्यस्य चापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशंकत्वाद्बलीयस्त्वाद्बाधकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ नन्वा
गमवाक्यानामद्वैतपरत्वमेवेति कुतो ऽवसीयते ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यात्त्यासाद्वैतानाफलार्थवादोपप

श्रुतेस्तात्पर्यं च तात्पर्यलिंगादिति ब्रूमः। तथाहि छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यद्वैत
प्रतिपादनेनोपक्रमादेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यद्वैतप्रतिपादनेनोपसंहारात्तथैतदात्म्य
मिदं सर्वमिति च नवकृत्वोऽभ्यस्यते प्रमाणान्तरानधिगतमेव सत्यज्ञानानन्दमद्वैतं तत्प्रसादद्वैतं प्रतिपाद्यते त
रति शोकमात्मविदिति फलं च तस्मिन्नेवावगम्यते स्थाद्यर्थवादश्चोपपाद्यते तत्त्वाद्युक्तिभ्य एवं सर्वोपनि
षत्सु तात्पर्यलिङ्गानि द्रष्टव्यानि। तात्पर्यं नाम मानेन तद्वितव्यमित्यप्रतीतमाह कर्त्वं शक्त्यतिरिक्तः शब्दधर्मस्त
त्प्रतिबोधं प्रमाणबुद्धिफलव्यापारविरोधे नार्थान्तरबुद्धिफलत्वमवान्तरतात्पर्यं यथा गोदोहनवाक्यस्य दर्शपूर्ण
मासफलत्वं गोदोहनफलत्वाविरोधेन गोदोहनकर्तृत्वतात्फलत्वं। निरुपाधिकशेषिबुद्धिफलत्वं महातात्पर्यं यथा गो
दोहनवाक्यस्य दर्शपूर्णमासफलत्वं यथा वा सगुणोपासनवाक्यानामद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तिपरत्वानन्येवं ता ॥१६
त्पर्यं त्रिदर्थं तेन वाक्येन तदस्यानेकार्थस्यापि वाक्यस्य पुरुषतेद प्रयोजनतेहात्पर्यं तदापपत्तेस्तथाहि

निषिमानेप्रत्नागहतिनिषिद्धत्यस्त्नागसंबंधज्ञानादिरस्कालसकामिस्तुपरित्यागोपेराग्ररत्रिफ
लं तेदात्तु तात्पर्यं नेदालोके। एवं वेदेऽपि न विरुद्धत्वेनोवस्थापस्यत यथाख्यादिति॥७॥ पूर्वभागमात्रहतेन
नेदज्ञातस्य तथा ज्ञाप्रति निषेध्यदाती मन्तुमानतापितस्माधनेस्तुकस्मिलाह अत्राद्वैतहानि विरुद्धस्यता
त्त्विकस्य गतस्य दृष्टस्य च मया ज्ञाद्वैतशब्देनोच्यते नत्वैक्यं। अनिर्वाच्यकत्वेदापक्षबाधयोगात्प्रतीतिप
राहत्यपनयाय तात्त्विकग्रहणं नरश्टं गाद्यपेक्षया तात्त्विकोऽभेदो नास्तीति सिद्धसाधनं स्यात्तन्निरूत्य
र्थमाह स्वान्तरेति नन्वविद्याद्वैतसाधनाप्रवृत्तेन सर्वस्यपहानिहेपात्युपगमात्कथं तादृक्कदेशस्या
कारः स्यद्दृष्टान्तत्वेनोपादानमित्याशंक्याह अत्र वसमुदायस्येति संदिग्धसाध्यतयेति विधालं
नस्त्वाद्वैकरस्वगतनेदान्तत्वं किं वा नेति संप्रतरेणेति प्रकारान्तरेणान्यवादिसंमततया सं
मम्मतं हि नत्त्वसौ घटाद्युपाधिकरेदं विहायस्वगतनात्त्विकनेदशून्यत्वमेकव्यक्तित्वात्त्वगनादि

त्यर्थः तदुक्तं यत्र लौकिकपरीक्षकाणां मतिसाम्यं स दृष्टान्त इति यथा पृथिव्यादेः सादित्वे विवक्षति पत्त्वं मी
मांसकं प्रति तदेकदेशस्य जन्यत्वविनाशवत्त्वेनोत्तसंप्रतिपत्तेरितरस्यापि तद्दृष्टान्तवद्दृष्टान्तत्वे पृथिव्या
दिबुद्धिगोचरत्वात्सादित्वे संयत्तेनैयायिकादिभिस्तद्दृष्टान्ते पृथिव्यादिस्तु आकाशस्य पक्षतिमत्तताद्विकमताद्विकं च
त्पत्तेनांशेन पक्षत्वेपि स्वगतसत्त्वांशेन सपक्षत्वमिति भावः। इदानीं विपक्षबाधकं तर्कमनुमानसहकारित्वेनोपन्य
स्यति तदस्य त्वित्यादिना वास्तव तेदं वदन् पृष्टव्यः किमयं तर्कः न स्यात्तावत्तात्त्विकत्वा वा किं पक्ष्यतावा वा व्याप्यतावस
मुच्चयात्मा आद्ये विन्ध्यादिलक्षणाद्विपक्षे तथानुपपत्तौ घटेनतावदघटमन्त्रस्य प्रतियोगिनिरपेक्षचक्षुःसंयोगादि
हेतुभिर्निरस्तत्वात्तदुपपत्तिरित्याह अत्र वत्ताव च्चेत्यादिनाननु विशेषणविशेष्यभावग्रहणानियमात्त्वा
द्बहुस्वतन्त्रः तथापि पुरस्तात्त्रय बहुवाक्यबोधयन्तोरविष्यतीत्याशंक्य विशेषणविशेष्यभावो वाक्यपक्षो निरूपयि
तुं न शक्यते इत्यभिप्रेत्याह विशेषणविशेष्यभावेन चेति तदन्येदिना विशेषणविशेष्यभावग्रहणानुपपत्त्या ॥१७

च्चयो विरुद्ध इति भावः। तर्हि चतुष्कोटिविनिर्मुक्तो तेष्वात्मवस्थित्याशंक्याह तेन नेति तावल्लक्षणचतुष्टय
पूसमुच्चयासंभवप्रदर्शनेन कोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तो तेदतत्त्वप्रतिनिरस्तं। तथा निरस्त कोटिविनि
र्मुक्तेपि लक्षणचतुष्टयस्य परस्परविरुद्धस्य समुच्चयानुपपत्तेरेवेत्यर्थः अथ परस्परविरुद्धम
पि विलक्षणचतुष्टयमेकस्मिन्नुत्तरोत्तरं क्रियते तेनात्मनापि तस्य प्रसक्तौ किं लक्षणाभावेन
न प्रयासोपि पक्षार्थः स्यात्तत्र तदुभावविरोधस्यानयत्राविशेषादिति तत्र यथा विचतुष्कोट्यात्मक
त्वेताद्विलक्षणचतुष्टयेतदुक्तं तत्र विरोधानावाच्य तथापि तत्र समुच्चयात्मत्त्वचतुष्पलक्षणात्मकत्वच्चतुष्ट्या
त्मकमुक्तस्य विरोधमप्येवं नस्वीक्रियते यदि विरुद्धमपि लक्षणचतुष्टयात्मकत्वमकस्मात्प्रसज्यमा
ना तर्हि चतुःकोट्यात्मकत्वमेवास्त्विति। तर्हि न यथाकथंचित्केनापि प्रकारेण वाच्य ... कोटि साध्य
यितुं तत्त्वाशक्या इत्यत्र तर्हि निश्चयानुपपत्तिमवधारकस्य पिपादयिष्वन्नित्यादिना यदि चैकैककोटिनाने
त्स्य तदात्मकत्वनियमएकैककोट्यात्मकत्वनियमो नास्ति किंत्वस्या नियतकथमेकैकातत्त्वचतुष्कोट्यात्म

स्यान्नकथं सिध्यते एककोट्यात्मकस्य नकोट्यंतरात्मकत्वं संभाव्यते यथा तस्यैव कोटेरित्यर्थः। अथ नायधर्मे
ककोटीनां तदात्मकत्वनियमाद् एककोट्यात्मकत्वानियमो वा नास्ति किं स्यात्तद्धर्मिकधर्मकं कर्त्तव्यं चतुःकोट्यात्मकस्या
त्मकत्वं किंचित् परस्परव्यावृत्तकोटिचतुष्टयमेकत्र स्यादित्यर्थः। अनियमपक्षे दूषणमाह। अनियमेपीति
तदस्यैकैककोट्यात्मकत्वनियमाभावे कोटीनां तदात्मकत्वे नियमाभावेन तत्तत्कोटयः संति। न त
स्यैककोट्यात्मकत्वपूर्वकत्वमाहानियमेपीति तस्यैकैककोट्यात्मकत्वनियमाभावे कोटीनां यातदात्म
कत्वनियमाभावेन च तत्तत्कोटयः संनिन्नदस्यैककोट्यात्मकत्वपूर्वकत्वात् कोटिचतुष्टयात्मकस्य
त्यर्थः॥ ७॥ अत्र शांकरा वदंति सर्वस्य वस्तुनो नेकांतत्वात्तस्य चतुःकोट्यात्मकत्वं विकल्पसहमि
ति न तत्र प्रमाणं वाच्यं। न तु अन्यत्तमेव प्रमाणं तथाहि प्रमस्यैव णास्य देशकालादिषु घटस्य सत्त्वं गृह्य
ते देशांतरादौ चासत्त्वमिति सदसदात्मकत्वं सिद्धं। अनुमानमपि। विमतं सदसदनेकांतात्मकं प्र
मेयत्वात् सामान्यविशेषवदुभयं चेतरसिद्धं वदिति॥ अत्रोच्यते नतावद् ॥१८

जन्यभेदांतरग्रहणेनानुपपत्तिरर्थं तत्र हेतुमाह इदं आद्यविशिष्टतद्भेदग्रहणपूर्वको विशेषणविशेष्यभाव
इत्याह तस्य चेति विशेषणविशेष्यभावस्य संबंधग्रहणपूर्वकत्वात् संबंधस्य च नित्याश्रयत्वे नैवावगमाद
वश्यं प्रागेव भेदो ग्राह्य इत्यतो विशेषणविशेष्यभावस्य भेदग्रहणपूर्वकत्वं संबंधग्रहणपूर्वकत्वे च सा
धारणं हेत्वंतरमाह अनाकलितेत्यादिना। अगृहीतसंबंधयोरप्यतावत्समवाययोर्विशेषणत्वं तु प्रक्रि
यामात्रमित्यभिमतमत्र इतश्च भेदग्रहणपूर्वकएव विशेषणविशेष्यभाव इत्याह विशेषणविशेष्य
भावस्य चेति एवं तावद्विशेषणविशेष्यभावस्य भेदग्रहणपूर्वकत्वमुपपाद्यानवस्थादोषं स्फुटीकर्तुं
चोद्यमुद्भावयति नन्वत्र तु नहीति विशेषणविशेष्यभावग्रहणहेतोः पूर्वपूर्वभेदग्रहणस्यासिद्धौ तदसि
द्धेर्मौलिकभेदासिद्धिमूलक्षतिरित्यर्थः। तृतीयं पराकरोति समुच्चायासमुच्चायभावसमुच्चयः पुनरिति एकैकसंभा
वनावगमपूर्वको हि समुच्चयावगमो दृष्टः पूर्वोक्तनीत्या च नैकैकसंभावनेत्यर्थः। न त्वेकैकपक्षोक्तदोषनी
त्या समुच्चयः। स्त्रीक्रियत इत्याशंक्याह परस्परेति नहि घटस्य भावप्रध्वंसौ युगपत् भूतलेस्त इत्यर्थः। अथ

भावाभावरूपयोरपयोरपि सत्त्वाभावयोरेकत्राविरोधस्तत्राह । विरोधे चेति । सर्वथैकत्र मयति समुच्च
यात्मतोपीति कथमसत्त्वं नवदत्याकांक्षायामाह सत्त्व त्विति परस्परविरुद्धयोस्तु भावाभावयोः समुच्चयात्मा
प्रकारोनाम समुच्चितरूपरहितः प्रकारः स च सत्त्वाभावो वाऽसत्त्वाभावो वेति द्वयी गतिर्न तृतीयः कश्चिदस्तीत्याह क
थमयं तृतीयः स्यादिति सत्त्वाभावो न भवतीति सत्त्वाभाववैलक्षण्यं नानेकरूपं तथाऽसत्त्वाभावो न भवतीत्यसत्त्वाभाववै
लक्षण्यं वा परं तत्तु न यावेलक्षण्यात्माय मसमुच्चयात्मा प्रकारोस्ति निर्शंकते सत्त्वाभावाऽसत्त्वाभाव इति मेवमिति
चोघंतिरस्य श्लोके नहेतुमाह परस्परविरुद्धानामित्यादिना परस्परविरुद्धानां भावाभावरूपाणां यथास्व
तो सत्त्वमसत्त्वाभावो भवतीति विधिवैसमुच्चयविरोधस्तथा सत्त्वाभावो न भवत्यसत्त्वाभावो न भवतीति निषेधे पि
वैलक्षण्यद्वय समुच्चयविरोधस्य पमी वीत्ये दैवैरप्यनिवारणात् यतः परस्परप्रतिस्पर्द्धिनोरन्यतरनिषेधे
न्यतरविधिरेव यथा नित्यो न भवतीत्युक्ते ऽनित्य एव वा नित्यो न भवतीत्युक्ते पि नित्य एव परिशिष्यते न च ॥१५
न्यतरनिषेधोपि सत्त्वाभाववैलक्षण्यमसत्त्वाभावोऽसत्त्वाभाववैलक्षण्यं सत्त्वाभावोऽतस्तयोर्वैलक्षण्ययोरपि समु

दिरूपत्वलक्षणं प्रमाणांतरस्य च प्रमेयसत्तामात्रग्राहित्वान्नु प्रपंचस्य देशादि द्वयस्य सर्वेषां सिद्धत्वात्सत्त्व
तथा तत्तत्सूत्र दोषत्वेकालक्ष नवचनदस्तीति । ननु घटादेर्मृद्रूपेण नित्यत्वं घटादिरूपेण वानित्यत्वं दृश्य
ते । तावद् घटादेर्मृद्रूपता हि मृदन्वितता न वा व्याप्यान्वितयोरनुवृत्तव्यावृत्तयोरेकत्वं संभाव्यते ऽस्मान्निरपीष्यत एव
यथा प्रतीतस्तदैदः । परमार्थतस्तु न तन्नित्यो नानित्यो नापि नित्यानित्यः किं त्वनिर्वचनीय एव कार्यकारण
त्वस्मद्दृश्यं । ततो मृद्रूपस्य नित्यत्वमेव घटादेरस्त्वनित्यत्वमेवाऽर्थांतरत्वात् । यच्चानुमानमुपन्यस्तं तदपी
न्द्रियव्यापारसमासादित बाधबाधाविधुरीततनुतया न प्रामाण्यं संपदमध्यास्ते । तथा हि प्रत्यक्षे
ण यावतानुपलंभो भावानां तावतां नियतमेव स्वरूपमुपलभ्यते नानियतमित्यप्रत्यक्षबाधः । किं चाने
कांतवादिना नित्यसिद्धस्याद्योऽश्रीवादेः सप्तसंख्याबांधाऽनेकांतात्मधापगमहानिः । अशीनां बरस्य । किं
च यदेतदनेकांते प्रमाणमुपन्यस्तं तत्किं प्रमाणमेवोताप्रमाणमपि प्रमयपत्तत्रैकस्यापि वाराश्रमेण तथ

८३

तः सर्वभावानामनेकांतत्वसिद्धिः प्रमाणाद्यप्रमाणस्याप्यभ्युपगमात्त्सिद्धिः तदप्रमाणस्याप्यभ्यु
पगमात्तदसिद्धिरिति च प्राग्। किं च दिगंबरैर्यदुच्यते तदप्रमेयो नानेकत्वमपि। प्रथमं तत्रैव व्यभिचारः प्र
मेयत्वेनाप्यनुमानत्वं यथाहन्यते किं विषादिवदत्ताप्रत्वेनत्याप्यपि स्याद्वादस्याय दृष्टांतः सामान्यवि
शेषवदिति सोपि साध्यविकलः तथा हि सामान्यविशेषशब्देन सत्तातिरिक्तं द्रव्यत्वादि सामान्यमुच्यते
तच्च सामान्यमेवाश्रयांतरव्यावृत्तप्रत्ययस्यापि हेतुत्वादुपचारतो विशेषशब्देनाप्युच्यते न साक्षादेकस्यो
भयरूपानुपपत्तेर्यद्वैदग्ध्योदाहरणं नरः केसरि वा नरसिंहवदिति तदपि साध्यविकलत्वान्नोदाहरणं तथा हि
ह्येषा नाम नरावयवैः सिंहावयवैः संयुक्तः कश्चिदवयवी। तस्यैकत्वान्न द्वैरूप्यसंभवः। न च वाच्यं ना
स्त्यवयवरूपातिरिक्तमवयवि विरूपमेकमचाक्षुषत्वप्रसंगात् द्रव्यस्य रूपवत्त्व एव चाक्षुषत्वनियमाद्रूपि ॥२०
संयोगाच्चाक्षुषत्वे वायोरपि प्रसंगात्। एवं नरसिंहेपि द्रष्टव्यं। न नैकस्य धर्मिणो नरत्वसिंहत्वव्यतिरेकेण

कथं नरशब्देन सिंहः सिंहशब्देन चाभिधीयमानत्वं तदवयवारब्धत्वेन तदुच्यत इत्यत्रोपपत्तेस्तथा हि नरावयवा
रब्धत्वेन नर इत्युच्यते सिंहावयवारब्धत्वेन सिंह इति न पुनर्नरः सिंहो वा धर्मविशेषैकत्वविरुद्धजातिसमावे
शायोगादिति तस्मादेकस्य वस्तुन एकरूपत्वनियमाद्वस्तुनोपि वस्तुत्वेन चतुःकोट्यात्मकत्वमिति निरस्तं। वा
इदानीं साम्प्रतं नास्ति भावेन शाकतेसदसद्विलक्षणानादीनि यथा वैलक्षण्यरूपाणां समुच्चयाविरो
मन्यच्चतुःकोटिविनिर्मुक्तो तेदा स्वीक्रियते तथा [illegible] सदसद्वैलक्षण्याभ्युपगमोपि तत्र नोपपद्यते
परस्परविरुद्धानां सदसत्त्वादीनां वैलक्षण्यसमुच्चयविरोधविशेषादित्यर्थः। सत्त्वमित्यादिस्पष्टार्थ
म् [illegible] भावादिविकल्पासहत्वाद्वस्तुनस्तात्त्विकत्वं [illegible] प्रसंगेनापि तत्र शास्त्रमवप्र
तिष्ठति किं चास्मादिदं तन्नामित्यादिना एतेनेदमपास्तमित्यतः आक्षेपेन अस्मादिति पंचमीनि
र्दिष्टो विधिः अतियोगी [illegible] निर्दिष्टमयाविमद्रूपं धर्मिरूपं तस्यामवच्छिन्नो विशिष्ट इत्यर्थः। नन
किमित्यतः आह विशेषणं [illegible] विशिष्टविशेषणप्रतिभासयोः कार्यकारणभावानियमाद्धर्मित्र

गर्दि

त्वि योगिलक्षणविशेषणाप्रतिभासः कारणाभूतः प्रथमं वक्तव्याद इत्यर्थः। ननु प्रथमाक्षसंनिपातानन्तरं दृश्यमान
मथ्यास्तु वस्तुमात्रं प्रतियोगित्वेन धर्मित्वेन वावगम्यत इति शिष्टो नेदाप्यवगम्यतामित्याशंक्याह नचेवस्तु
मात्रमिति। न हेतुमाह नतु खल्विति न वस्तुमेतद्वस्तुन्योन्यविरुद्धं यदवच्छ्यवधिमद्रूपद्वयं तदिति शिष्टम्
यिं तुं शक्यतेन्यूय। विरुद्धत्वे हेतुमाह अन्योन्याभावाविनाभूतत्वेनेति यदा रवध्यवधिमद्भावः तयोरन्यो
न्याभावस्यापि सर्वत्र दृष्टत्वात् परस्परात्मतालक्षणो विरोधः प्रतियोगिधर्मिरूपयोरित्यर्थः। न चैकस्य
धर्मित्वं प्रतियोगित्वं यावत् तन्नशक्यते चेत् कथं तर्हि तदवगम इत्याशंक्याह तथाशब्दादिविति। तर्हि तथै
व तद्विवक्षितमाशंक्याह अवध्यवधिमद्रूपावच्छिन्नत्वे इति। तत्रं दोषमन्यत्राप्यतिदिशति एतेनेति। कथमते
ने तत्र तराख्याय प्रसंगेनेदं बोधं सूचितमित्याशंक्याह नहि नीलमित्यादिना इदानीं दूषणांतरविधि ॥२१
त्सया विकल्पयति किंच नीलमित्यादिना नीलं नीलतया पीतं च पीततया प्रत्यनया वाच्यानुपपत्त्या स्यादत्र
शब्दासंसृष्टं नीलादिरूपमुपलभ्यत इति द्वितीयस्मिन् कल्पे न शब्दसंसर्गवर्तितत्त्वमिदमस्मादिति संसर्ग

प्रत्यपेतयो नीलादिभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावेन प्रतिभासः संभवेत् कानुपपत्तिरित्यत आह नहि नि
र्विकल्पाइमिति तेषु पदार्थेषु पदप्रज्ञातेषु संसर्गयोग्यतानिबंधनः संबंधो दृश्यते स्यादेतत् वस्तुमात्र प्र
तीतौ तु कस्यचिन संसर्गोवगम्यत इति साध्यः। द्वितीयं दूषयति तत्रास्मिन्स्थितिनीलत्वादिसामान्यसं
बंधवदनीलत्वादिव्यावृत्तिद्वारेण तेषां सर्वेषां परस्परमपिव्यावृत्तत्वे तथैव नीलपीतयोः प्रतिभासस्तु
निवर्त्यः। तर्हि तथैव तत्त्वविद्यतत्त्वाह तत्प्रतिभासश्चेति एवं तावद् हेतावनुमाने विपक्षबाधकं तर्क
नि करमदर्शयापरस्यापि सद्भावं सूचयन्नाह अनयैव दिशेति। अयं भावः किं नीलं नीलतया पीतं
पीततया विदितत्वात् नैवं वदन्नेदमस्माद्भिन्नमिति भेदो पि विषयते किं वा वेदनान्तरेण न तावत् तेनैव
रूपाविवंसितो वेदनस्य क्रमवद्व्यापारदर्शयायोगात् नहि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावादि

तद्विषयत्वेन संबंधेपि तन्मात्रनिश्चितव्यापारात्तावान्तस्य बाधविरोधस्तन्नैव सिद्ध्येन्न तेदावग्रहे व्यापारांत
रसंभवः नापि युगपद्व्यापारे वेदके विशेषणविशिष्टप्रतीतासयोः कार्यकारणभावेन पूर्वोक्तन्यायेन विषया
नि भिन्नानां नापि वेदनांतरं वस्तुसत्त्वस्य ग्राहकमवगाहते तथा सति तेदहत्यैव नायान्तरत्वेन योर्वेदकति
न च पूर्ववेदनसिद्धं वस्तु मिलितं तद्विशिष्टं वेदं ग्राहयिष्यतीति सांप्रतं परस्परवार्तानभिज्ञत्वादेक
नानित्याधः देतमानानुकूलसर्कअघ इति प्रकमांतरेण वेदमिथ्यात्वे सिद्धये प्रयुंक्ते यद्वेत्यादिनात्वे
दचं तत्यति मिथ्यात्वं वेदनं तु विष्य निश्चिं बाधकमित्याशंक्याह विपर्यये बाधकमुक्तं स्वभावाख्यतावद्वि
कल्पासहिष्णुत्वमित्यर्थः॥ ननु वेदसंवेदनस्य सत्यत्वाकथं तद्विषयस्य मिथ्यात्वं साध्यत इत्याशंक्याह॥२२
स्यद्यापि वादप्रदिमिनिवृपत्तेबाधकमाह सत्यत्वे स्थितिवेदसंवेदनस्याकस्मिकत्वप्रसक्तिर्बाधि

न

केत्यर्थः॥ मध्यस्थ्येन चतूपन्यासः॥ लक्ष्यरूपेक्वचित्किंचित्राहृत्य निषिध्यते विषमनमंतरेणानोननिषेधस्यसं
नवः॥ इत्यनेनाद्वैतशास्त्रानुयाहकोयोन्यायोदर्शितः॥ कचित् प्रतिपन्ने धर्मिणि किंचिदप्रतिपन्नमेव निषिध्यते
यथा गोरश्वो न भवतीति प्रतिपन्नमेव गावं प्रतिपन्नायामश्वत्वं निषिध्यते ततो वस्तु विधिमंतरेणायमयं न
भवतीति निषेधसंभवतीति प्रत्यक्षस्य वस्तुबोध एव पर्यवसितत्वान्न भेदग्रहणे व्यापारसंभव इत्येवं
प्रसेनानुगृहीतो व्याप्त्यन्वयव्यतिरेको विपर्ययपावस्थायामथ भेदः प्रतीयते तदनावे तु न प्रतीयत इति तावन्यो
परिकल्पितो याद्वैतयोगपतितः कारणस्य लडीकृतासे वेतस्यस्य दोषाविघा॥ लक्षणस्तस्य निदानस्याप्
पपन्नेत्यर्थः॥ अथमन्नसंवेपार्थः सम्बन्धे वेदसंवेदनस्य न तावत्सत्यत्वसादिस्योऽन्यवस्तुमात्रग्रहणोपत्त
यात्मापि कारणदोषाऽसत्यत्वादवात आकस्मिकत्वमेवापद्यत इति अथवा मित्यादिस्पष्टार्थः॥ ननु तदनुवि
धत्वं नाम तदन्वितत्वं तावन्मात्रेण च तत्परिकल्पितत्वं नाहि वृत्तीनां सामान्याधन्वितानां तत्परिकल्पि
तत्वमापद्यते तथा सर्वेषां पदार्थानामिदं तदादि शब्दवाच्यत्वावन्तुविद्धत्वात्तत्परिकल्पितत्वमापद्यते तत्र

चेन्न परिकल्पितत्वं तर्हि सत्यपि तन्त्र्याद्यपि आशंक्याह तदनुविद्धत्वं चेति गोत्वादीनां प्रकारनिरूपणत्वात्तत्र कल्पि
तत्वास्य पगमात्र विपक्षतास्ति यद्यपि चेदं तत्तादिशाप्त वाच्य त्वावास्ति तथापि न वदपेक्षं वस्तु तज्ज्ञानं सन्मात्र
ग्राहित्वा निर्विकल्पकस्य तावन्मात्रापेक्षणान्नहीदं तदादिवाच्याय मिति जानीति विघत एव विशेषणं इत्यर्थः ।
इदानीं प्रत्येक विशेषणस्य कृत्यमाह दूरान्तरवदिति ननु तथापि साध्यवैकल्यो दृष्टान्तः नहि चेन्द्र तेदाः स
रूपं चन्द्रमासि कल्पितास्तर्हि किं तेन तत्र वसन्तः तथा सति विवापगमेपि तथैव स्फुर्नेहि निमित्तापमात्रान्नि
मित्तिकापगमो नागीनाप्यन्यत्र संतः क्वापि तद्दृष्टानुपलंभात्तत्कल्पितत्वे पि तर्हि जलेकल्पितान तस्य स्पष्ट
प्रतिताससमानचान्नतावत्तदज्ञानजोपेदभ्रमः नाप्यौपाधिकः तददर्शनात् चेज्जएवेति चेन्न तस्यौपाधिल
क्षणाभावात्परमार्थता तथाहि तेस्व देशकालार्थक्रियाप्रसंजक उपाधिरिति तल्लक्षणं उपाकुसुमा
देश्चाव्यवहितत्व ... गुणसमानगुणाध्यारोपनिमित्तमात्रत्वं तस्मान्नजलतरंगतेदोपाधितासद्भू
प यं ज्ञमसि तेदः कल्पितो नातीनिवक्तव्यं सोपाधित्वे मेषु चोपाधिस्त्वात्माग्रयाविद्यापरिणामभुक्त ॥२३

इकारणानिदृष्टेपि चंद्रे तदनुवृत्तिर्न विरुध्यते वा येन नु प्रतिताससमानत्वेस्य तत्त्वांश एव निषिध्यते सद्रूपतात्वं चंद्र
स्य पुरस्य सिद्धं चेति न साध्यवैकल्यो दृष्टान्तः । इदानीं सद्रूपकल्पितत्वात्तत्स्य पगमे दोषमाह विपर्यये चेति तत्रोवा
कोदोष इत्यत आह तथा चेति निरधिष्ठानभ्रमनिरवधिकबाधप्रसक्तिरन्यत्र भवा यथा निर्निमित्तत्वप्रसक्ति
बाधिकत्वन्वयः । मध्यर्थपनह्न रूपन्यासः । सामान्येनाधिष्ठानाववासोयम प्रसिद्धं निमित्तमिदमिति सामान्यारा
दर्शनेन हि रजतभ्रमो दृश्यते तदभावे चैवमादेर्न दृश्यते निरधिष्ठानभ्रम पक्षे तदभावान्भ्रमस्य निर्निमित्तत्वं स्यात्
यात्त्वधिकमित्यधिष्ठानावधिकं त्वान्निप्रतिपन्नसत्यमिथ्यात्वं ... सत्तेदल र्धन्यतरांशप्रविभयेनाधि
ष्ठानीतांशपर्यवसित्वं प्रमाणरूपं ज्ञानं बाधे प्रसिद्धं निमित्तं तदभावे निरवधिकबाधपक्षे निर्निमित्तत्वं बाध
स्यापि स्यादित्यर्थः । ननु नायं प्रसंगः शून्यमेवाधिष्ठानमवधिश्च भविष्यतीत्याशंक्याह नच शून्यमेवेति क्व
तद्दृत्याकांक्षायामाह यदनुविद्धं इत्युपाध्यन्यत्वे सति नियमेन यदनुविद्धाभ्रमावभासः तदधिष्ठानं सो

पाधिकभ्रमे निरुपाधिके तु यद्ज्ञानविनिर्मितमध्यस्तं नास्ति तर्हि शून्याकारान्वितमारोपितं तदधिष्ठाने भ्रान्तिप्रतिप
न्नस्य निषेधेयः परिशिष्यते सोवधिरिति वाच्यं कथं नत्विदमित्याकारेणान्यमेव नास्तीति तर्हि शून्याकारान्वित
मारोपितं न नास्तीति तच्छाकयवक्तुमित्याशंक्याह नहीदमित्यपीति प्रकारान्तरेण तदधिष्ठानत्वं साधयति अथ
वेत्यादिना कल्पिता इत्युक्ते शून्यवादिनं प्रति सिद्धसाधनमस्या तदर्थमाह वस्तुनीति वस्तुशब्देन च सद्रूपत्वं वि
वक्षितं तात्त्विकविज्ञाने परिकल्पिता इति वक्तव्ये प्रतिसिद्धसाधनत्वं च यदासामान्यासत्यानुगतप्रतिभास इति विन
कत्वं न च वस्तुत्वास्मिन्नन्तुत्तरत्र प्रतिभासे वस्तुनिकल्पितत्वं च न संविद्यते किं बाधकमित्याशंक्याह विपर्यये तु बा
धकमुक्तं निरधिष्ठानभ्रमप्रसंगादिकमित्यर्थः ॥ ॥ दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पं मन्वानः प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते
इत्याह अत्राहेत्यादिना यस्तु स्पष्टार्थः । तदिदमसंगतमित्यस्यायमर्थः । विवादास्पदीभूताः प्रत्ययाः यथार्थाः ॥२४
इति प्रतिज्ञावचनमेवं नांगीकारयति तथा हि सिद्धधर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते इत्युक्त्या धर्मि

मनात्वरूपे मोक्षे तदानंदरागात् प्रवर्तमानस्य संसारप्रसंगो बाधकः स्यात् रागनिबंधना प्रवृत्तिः संसारबीज
मिति हि शास्त्रविच्छिन्तितिरिति चेत् नैवं अस्य परमानंदगोचरत्वेन तत्प्रवृत्तिविरोधित्वात् परमो हि ब्रह्मानंदः स
र्वोस्य परमानंदस्य तस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तथा च तत्रोपरागः कथम
प्रीयस्यानेकविधदुःखसंभिन्ने सांसारिके सुखे प्रवर्तयेत् तत् दलाते कदाचिदप्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् नैव तत्त्वा
नैमत्तेकामिन्याच्छास्त्रानिर्येतु कामतोऽतिस्यायादनिचेतन्न वस्त्येवं कस्यचित्तु सर्वस्य मनसा तस्यापि प्र
ग्रमनस्य वशीकृतेंद्रियग्रामस्य प्रकृतत्पर्यायार्थप्रवृत्तिसंभवात् तादृशएवाधिकारी मोक्षशास्त्रे विवक्षित
वचसर्वाधिकारी किमपि शास्त्रं संगच्छति यस्त्वेवमपि दर्शनेकथंतासंबोधनमहित यथादर्शनमुक्तं क
ब्रह्मरागनिबंधनत्वादेवं प्रवृत्तिः संसारबीजं प्रवृत्तित्वात् इतरप्रवृत्तिवदिति तस्य दुःखोद्भेदमात्रे
मोक्षे तद्देशानिबंधनाप्रवृत्तिर्दर्शनानिबंधनेत्येवं कथं न संसारबीजं त्वेवं तथापि तेषां प्रवृत्तित्वेन त
न ... रात्प्रवृत्तिः किंतु ... तात्पर्यवशीनतिष्पन्नात् दुःखमाक्षिप्याज्ञानं निदानतो हि द्वेषपदहतिचेतन्त्र

...निरागत्व दोषः अपि परमार्थदर्शननिंदायाः परमानंदश्लाघाया एव। नहीश्लाघा त्रैरागः किं तर्हि मिथ्या
ज्ञाननिंदा नैव साध्य तएवाहि भगवान्पतंजलिरविद्याक्षेत्रं च माहस्म परेषां क्लेशानामविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां
प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति तस्मात्पुरुषार्थबाधकातावान् ब्रह्मण्यानंदश्रुतिर्न दुःखाभावपरानी
येति सिद्धं अलमतिचर्चतत्र तत्र परमात्मोच्यते तथा चायमार्द्रस्वभावः स्यात् आत्मत्वापरात्मवत्त्वमसीति
ऽसकृदेकात्म्यश्रुतेश्च नखल्वानंदात्मनो जीवाद्भिन्नः परमात्मा तद्विपरीतो [illegible] नेविरोधात्
जीवश्च परमात्मानंदस्वभावः प्रत्येकमास्य [illegible] यत्कृतसाध्य सेन भवति नासावकृतसाधनो यथा घटः
न चायमकृतसाधनो न भवति तन्नो कृतसाध्य इति न चायमसिद्धो हेतुः परोहि नित्यनिरुपायः स्यात्म
नि सर्वस्य ब्रह्मादिस्वभावेकरूपपरस्थितादृष्टेनि वारः सर्वोपि स्वप्रमगोचरः स्यात् अतोखिल्यानंदमपि जी
कि करूपतेयोच्यते तो किं चात्मनः अन्यथा स्वरूपभेदेस्य यथानंदयोरपि शब्दो पुत्रपत्नी। यदात्मानंदस्या ॥२
पीदृशी दशा तदा किमन्यच्छक्तुयमिति [illegible] यति चात्र श्रुतिर्नरक कामाय सर्वे द्विपं भवतीति यच्चयद

णपदार्थज्ञानपूर्वक एव दृष्टो। तो व्यवहारत्वादयमपि संसर्गज्ञानपूर्वक एव युक्त इत्यर्थः। दृष्टांतस्य साध्य वैकल्यमा
कांप्राकरोति न चेति तथा सति मध्यमवृद्धव्यवहारस्य यच्च क्रियमाणपदार्थानां परस्परसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वं ता
सति दवदक्षगामानयेत्यादि पात्रमध्यमवृद्धप्रयुक्त शब्दानां पार्श्वस्थस्य बालस्य संसर्गप्रत्यय जनने कल्पनि
रहः प्रसज्येत स खलु मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्ति दर्शनेन संसर्गज्ञानमनुमाय शब्दावयवयोरिकान्वयि विस्मयितव्या
तेषां तत्र शक्तिं परिकल्पयति मध्यमवृद्धव्यवहारस्य च संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावे कुतस्तदनुमायसंगतिग्रह
णं न तत्श्च वेदप्रामाण्यमेवोच्छिद्येतेत्यर्थः। उक्तदोषनीत्याधिनागंकरोति प्रत्याकरः संवादिनीति सिद्धांती। वि
नाकारणं इच्छति कृतएतादिति व्यवहारत्वाविशेषात्सर्वत्र संसर्गप्रत्यय एव कारणमस्त्वित्यर्थः। विनागंका प्रत्या
ह प्रत्याकरः। कार्यत्वेलक्षणस्येति व्यवहारत्वाविरोधेपि व्यवहारस्य संवादोनाम कार्यत्वेलक्षणं दृश्यते तस्य
कारणाविलक्षणस्यापेक्षत्वात्मध्यमवृद्धस्य व्यवहारे संसर्गप्रत्ययः कारणं न सर्वत्र न हि घटपटयोः कार्यत्वा

विशेषात् कारणे विशेषः कल्पयितुं शक्यत इति भावः॥ कार्यवैलक्षण्यस्य कारणवैलक्षण्यमंतरेणासंभवात् का
रणवैलक्षण्यमात्रापेक्षत्वमेव संभवति न तु वस्तुकृतविनागसाधकत्वमिति परिहरति विस्तरतस्तर्केति विपरीतस्का
विपरीतस्येति संसर्गायोग्ययोरसंसर्गाग्रहो विसंवादिव्यवहारस्य कारणमित्यर्थः॥ तदा च वेदप्रामाण्येऽतनग्र
संगो दुर्वार आपद्यते यस्मात्तस्मादित्युपसंहारः॥ यद्यपि सामान्यमात्रज्ञानात् विशेषमात्रज्ञानाद्वा व्यवहा
रासंभवात् संसृष्टवस्तुबोधादेव सर्वव्यवहार इति नियमाद्यथार्थज्ञप्त्यपेक्षोत्यपमपि व्यवहारस्संसर्ग
ज्ञानपूर्वकः॥ तथापि मिथ्याज्ञानसद्भावे किं मानमित्याह तथापीति प्रत्यभिज्ञापरनामकं ज्ञप्तस्य विशेषप्रमा
णमाह एतावंतमित्यादिना यो व्यवहारः स संसृष्टज्ञानपूर्वक इत्यनंतरोक्तन्यायसूचितमनुमानं वा
अपरं चेति रजतार्थिनः शुक्तिशकलप्रवृत्त्यादिव्यवहारः संसर्गज्ञानादविवेकादेतिविवादे भूमोक्तर्थी ॥२६
विमतो व्यवहारः संसृष्टवस्तुविषयमाणज्ञानपूर्वकः व्यवहारत्वादुभयाभिमतव्यवहारवदित्यर्थः॥ किं च

५२

त्यादि स्पष्टार्थः॥ यद्यद्रूपेणासत् तत्तद्रूपेण न प्रतीयत इति कोऽर्थः किं निरूप्यमाणे तदाकारेण न प्रतीयते किं वा प्रति
भासमात्रमपि न संभवति किं वा नष्टं येन प्रतिभासो न संभवति तत्र प्रथमे सिद्धसाधनं इतरयोस्तु साध्य
कल्पमित्याह तस्य साध्यविकलो दृष्टांत इत्यादिना यथा घटः पटरूपेणासि शब्दाद्याकारेण घटस्यापि पटरूप
ण प्रतिभासो नत्वेवं तरथा कथं मां प्रति दृष्टांतान्निश्चीयते प्रतिपन्नस्य हि निरर्थयत्वं यः शब्दादपि घ
टस्य पटरूपता न प्रतीयते कथं तन्निबंधनोदाहरणमुच्यते इत्यर्थः॥ एवं तावन्मिथ्याज्ञानं प्रसाध्य निर्वचनी
यत्वं स्फुटीकर्तुं विचारमारभते अस्मान हीति अतस्मिंस्तद्बुद्धिः समारोपो मिथ्याज्ञानमिति यावत् विचारस
ति कस्य पदस्य हेयत्वमित्यत आह न तावदसदिति तत्रासति प्रतिभासनेऽसत्त्वविशेषस्यापरोक्षप्रति
भासस्य प्रवृत्तेश्चानुपपत्तेरित्यर्थः॥ तत्रास्पष्टयति नहीति असत्ख्यातिवादिनामतं प्रत्युक्तमित्याह अलीका
दिनि यथा घटपटादीनां सत्त्वाविशेषेप्यांतरवैलक्षण्यादसाधारण्यप्रतिभासप्रवृत्तिगोचरत्वं तथा न
रविषाणस्य शुक्तिरूप्यस्य चासत्त्वाविशेषेप्यांतरवैलक्षण्याच्छुक्तिरूप्यः परोक्षप्रतिभासप्रवृत्तिगो

(28)

यमप्यस्तीत्यर्थः। परिहरति नेति तुच्छान्तरविषाणादावस्य किंचिद्वैलक्षण्यमस्तीति न तर्हि तुच्छरूपमसत्त्व
मित्यत आह सद्वैलक्षण्याद् असत्त्वं न विरुध्यतीत्याशंक्याह सद्वैलक्षण्यमात्रेणेति इदानीं सख्यातिं दूषयति नापीत्या
दिना सख्यातिवादिमतं त्रयच्छवियत्रैति तर्हि स्यां तिप्रतिपन्नस्यान्यत्र सत्त्वं किं प्रतीतिसिद्धं किं वानुपपत्त्याक
ल्प्यते न तावदस्य यां तिप्रतिपन्नस्यान्यत्र सत्त्वं प्रतीयत इत्याह न तत्रास्येति अथ यदि क्वापि रजतसत्त्वा
त्तदेयमेव प्रतीतिर्न घटते नानुपपत्त्यान्यत्र सत्त्वं कल्प्यत इत्याशंक्याह कल्पनानर्थक्याच्चेति ख्यानरूपं
रूपमेवोपपादयति न हि त्यत्रेति अन्यत्रास्येति रूपस्य सत्त्वमत्रासत प्रतीतिं नोपपादयति तस्य प्रतीत्यं
तरविषयत्वादस्याश्च प्रतीतेरतद्देशकालावच्छिन्नरूप्यविषयत्वादित्यर्थः। अन्यथा यदि क्वापि सत्त्वमन्य
त्रासतोपि प्रतीतिमुपपादयेत्तदा तुचिकमत्रं सादिति न तस्यापि तज्ञायान्तच तदक्तीत्याह न ही ति इ
तीम स्फ पगम्याह तथा प्रतिभानं चेति किंचिन्मात्रेणान्यत्रासतोपि प्रतिभानेत्यतो यत इदस्यान्यत्र
त्रान कल्पनीयात तथा यादि सिद्धस्यैवरजतस्यातीतस्यान्यत्रासतोपि प्रतीत्युपपादकस्यानेकस्य हदां

संनवात्र त्वले नासतोपीह प्रतिभासासंभवादित्यर्थः। तस्मादसतः ख्याति... रूप्यस्यान्यत्र सत्त्वं न कल्पनीयमि
ति सिद्धं इदानीं प्रमाणांतरं शंकते इह निषेधादिति विमतमत्र रूप्यं क्वास्तीह निषिध्यमानत्वाद् इहत्वले घटो ना
स्तीति निषिध्यमानत्वाद् इत्यनुमानं वैमर्थ्यापत्तिर्वा प्रमाणमित्यर्थः। अनुमानस्यानैकान्तिकत्वमाह नैवमिति शुक्ते
रूप्यतादात्म्यं निषिध्यमानं न ह्यन्यत्रास्तीत्यनैकान्तिकत्वमर्थापत्तिश्चार्थापत्तेरित्यर्थः। इदानी
मर्थापत्त्यंतरं शंकते यद्यन्यत्रापि नास्तीति पदेशरूप्यस्याभावादेव निषेधो न घटेत यायद्यन्यत्रापि न स्या
त्तत्रापि निषिध्येत न च निषिध्यते ततो निषेधस्यान्यथानुपपत्त्या तत्र सत्त्वं कल्प्यत इत्यर्थः। अन्यथानुप
पत्तिरित्याह अप्रसक्तेरिति यथा शुक्तेरूप्यतादात्म्यं परमार्थस्थले प्यप्राप्तत्वाभावादेव न निषिध्यते न तु स
...न्यथा शुक्तिसंसृष्टरूप्यस्यापि अन्यत्र प्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधो न तु सत्त्वादित्यर्थः। तस्माद्रूप्यस्य देशां
तरे सत्त्वे प्रमाणाभावादिहत्व निषिध्यमानत्वान्न सत्त्वमिति सिद्धं॥ इदानीं निषिध्यमानत्वमसिद्धमि
...त इहापीति परिहरति तथा सतीति यथा हरक्षयोर्वक्ष्यमाणो यद्वत्प्रसज्यते तदात्म्यस्यैव ज्ञातेप्य...

…पाद्युपसर्पतत्कान्तिर्न येसनिदोषदृष्टौ विविक्तौ प्रतीते न तु पेहापि तादात्म्यमात्रं चेन्निषिध्यते तदा पुरो
देशाए बाधितिक्तयोः शुक्तिरूप्ययोः प्रतिभासस्यान्न…नस्मा…त्स्वरूपमेव निषिध्यत इत्यर्थः। य
द्यपि सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यं न बाधितं स्यात्…दशुक्तिशकल…तिप्रतीयातु सामान्यस्य साक्ष
ज्यशून्यतया त्वमोपि नसंभवति नतु तादात्म्यातिरे…कात्स्वरूपमपि चेन्निषिध्यते तदा व्ययधिकरणेपना
पेक्षं चेन्निषेधः स्यादिह च नेदं रजतं नायं सर्प इति नियमेन सामानाधिकरण्येन निषेधे दृश्यते
तदनुपपन्नातादात्म्यमात्रनिषेधः परिकल्प्यत इत्याशंक्याह प्रतिषेधप्रत्ययस्त्विति निरूपेश्वा तिप्रतिप
न्नस्यान्यत्र सत्त्वे प्रमाणाभावेन प्रातिति… सामान्येनेदानीं विशेषतस्तत्प्रतिषेधस्य प्रक्रमत क्रमचे
तनित्यादिना प्रथमं विज्ञानवादं प्राकरोति बुद्धिबुद्ध्यावि त्यादिना विज्ञानवादिनमतं प्रयुक्ति तत्रापीति
बुद्धावपि त्वत्तलना देरसत्वात्कुज्ञादौ तत्त्वलनादि समारोपा च संभव न शरीरादिदाहप्रसंग इत्यर्थः। अपाप्ति ॥२८
…तप्रसंगे न परिहस्यति आपातं नहीत्यादिना तथा…वस्पेतिबहिरंतस्य…वि…रस्यात्मतासंख्या निर्वच

नीयत्वव्यतिरेकेणागत्यंतरासंभवादित्यर्थः। पूर्वं वाद्यपसिद्धां तं परिहरति सत्यं वा यामिति बुद्धौ सत्त्वा
यं ज्वलनादिः किं चार्थक्रिया…न तत्रवर्तीति न शरीरदाहादिप्रसंग इत्यर्थः। तदेव प्रपादेन स्यादित्या
ह गुंजापुंजादावपीति गुंजापुंजादौ समारोप्यमाणो वह्निः न बाह्यः समारोप्यते त्वत्पक्षे किंचान्तर एवं प
दंतशेय तथेति बहिर्विद्यमानस्य सत इत्यत्र…कदाचिदपि दाहादिसामर्थ्यदर्शनात्समारोप
स निदाहाद्यर्थी न प्रवर्तेतेत्यर्थः। इदानीं चांतस्य प्र…पपादनाय विशेषं शंकते बाह्यसमर्थाकारे प्रा
तिबुद्ध्याकारस्य वह्निना…गुंजापुंजादौ समारोप्यमाणः स्वयं च यथार्थक्रियाक्षमो न भवति तथापि म
हानसादिगत दाहादिसमर्थाकारेण समारोप्यमाणः पुरुषस्य प्रवर्तको भवतीत्यर्थः। स्तु दूरमपि गत्वा
बाह्याकार समारोप पक्षो दं गीकृत्य तर्हि किं विज्ञान बाधग्रहणेन गुंजादि गुंजादिरेव बाधसमर्थाका
रेणान्त्रांत्यारह्यमाणः पुरुषं प्रवर्तयिष्यतीत्याह गुंजापुंजादिरेव नि इदानीं मध्यात्यन्यथाख्याति

४०

वादितो नैव तुच्छाप्य रूपप्रतीत्यनवत्तु नहीत्यादिना ग्रंथस्य स्फु[illegible] । तेनोतिविधः बाहुल्यमपि याह्यपती

त्यत्र दृष्टांतो नास्ति तुच्छमनिर्वचनीयं वा वक्तासंभवतीत्यत्र तादात्म्यमेवोदाहरणमस्ति तस्मादिदं तु रोषाद

सदनिर्वचनीयं रूप्यं तेजो दर्शयतीति कल्प्यतामित्याके तत्रासिद्धो दृष्टांत इत्याशंक्याह तत्र जगत्यंत

रान्तावादिति न चैवं तादात्म्यमपि सदेव बाध्यमानत्वान्नपरामाद्दतो सदेव यातीति नेकार्थं यथेत्यंतास

चे परोक्षतया प्रतीतावस्त्वन्तःसंभवतीत्यारोपितधीयते तर्हि तदनिर्वचनीयमेव यातीति वाद्ये गलक्या नाट्

वादिनिप रवयोक्त दोषमनुपसंहरति तस्मादिति तृतीयप्रकारं पराकरोति सीस दसद्रूपइति पराप्ति

प्रायेण विरोधमस्फ पगम्याह अविरोधे वेति इदं रूप्यमिति पूर्वः प्रत्ययः सदंशग्राहकत्वाघ्यथा

पर्येव नेदमित्यप्युत्तरप्रत्ययोः सदंशग्राहकत्वाघ्यार्थं एवं नचायथार्थं चेदपि मा भूद्याथार्थ्यं बाधकत्वाघ्यो

तिप्रसंगादित्यर्थः । अतिप्रसंगं परिहरति सदसद्रूपस्येति सदसद्रूपं रूप्यं यदि तथैव गृह्येत तदा ॥२९॥

सा यथार्थख्यातिरेव केवलसद्रूपेणानुप्रतितासोऽयथार्थख्यातिश्चाद्वेत च्यांतिरित्यर्थः । तत्र सिद्धांती

इच्छति तर्ह्येवं वक्ता च यथा किं मध्याग्रहणं च्यांतिरितीदानीमुक्तं न वास्ति स्वपमेव मतं शंकते तथा वे

देवमेवेति चेत् दूषणमाह तत्रापि नेदं रजतमित्यबाधो च्यांत एवस्यात्तत्र हेतुमाह तत्रापीति स

दसदात्मकस्य रूप्यस्य साकल्येनाग्रहणादित्यर्थः । दूषणांतरमाह सर्वज्ञान्मानिच्येकमिति न हि य

ना दिहानेः सर्वावयवग्रहणमनुपपद्यत इत्यर्थः । अतिप्रसंगपरिजिहीर्षया शंकते नांशाग्रहणमि

त्यादिना सद्रूपस्य च्यांतिकाले ग्राह्यत्वाबाधान्निषेधे नावधारणं न संभवतीत्याह नाद्वितीयरूपस्ये

ति अग्राह्यत्वाग्रस्याप्यर्थान्निषेधेन च्यांतित्वं तत्राह अग्रसकत्वस्यापीति इदानीं परिशिष्टमसिद्धांतमाह

किंतर्हीति न तु सत्त्वासत्त्वापि सदसदित्येवं प्रत्येकं सत्वाद्यपरूपनिषेधेन यद्यत्तया विलक्षणं तद्

प्यकस्य विरोधादेवानुपपन्नमित्याशंक्याह न चेताद्दृगिति प्रमाणानुत्तरे व्यत प्राक्तनस्य च्यार्थः ।

उक्तेर्थे केवलव्यतिरेक्यनुमानं रचयति प्रमाणं त्वनरित्यादिना प्रसिद्धविशेषणानां केवलव्यतिरेकि
णि दूषणमाह निनिवेदितमप्यत्र न च साध्याप्रसिद्धिरिति साध्यसमोयं हेत्वाभास इति शंकनीयं सदसद्
द्विलक्षणत्वलक्षणानिर्वचनीयत्वस्यापि ज्ञानबाध्यत्वमनिर्वाच्यलक्षणं च बाधितत्वापि प्रसिद्धत्वात्प्रा
क्प्रयोपाधिना साध्यसाधे हि सोपाधिकत्वं सव्यभिचारत्वादनैकांतिकत्वं निवर्तते विमतमनिर्वाच्यं व्यव
हारालंबनमिति निर्वाणप्रयोक्तव्यं केवलव्यतिरेक्यनुमानं नैयायिकाद्यनुसारेणाप्रयुक्तं ये तु मीमांस
काः केवलव्यतिरेक्यनुमानं नानुमन्यंते तेषामपि त्रिंशोपात्तं मन्यंते तान्प्रत्यर्थापत्तिद्वयमाह स्वमतस्थ
विपक्षबाधकं बाधमनुपपत्त्यादिकमेवोपदर्शयन्नाह तदेवोपदर्शयन्नित्यादिना न च ध्वंसातिरेकि
णद्व्यतव्याप्तिः स्पष्टार्थः। ननु कामलादिदोषाणामेव कारणं प्रसिद्धं किं तदपेक्षणेनेत्याशंक्याह ॥३०
न च ध्वंसातिरेकिणा घटितातादिघयाविषयादिकार्यदर्शनात्तदनुगुणं कारणं परिकल्प्यते न तथेत्

पि कल्पनामित्याह सिद्धांती अस्य पेयतां नहीत्यादिना किं तदित्याकांक्षायामाह निमित्तंतावदित्यादिना
न केवलं पूर्वयाख्यातेन वनिमित्तमपरमपि सामान्येनाविद्यानाम्नोऽज्ञानादिकमन्यदप्यनिर्वचनमयि
स्यमित्यर्थः। इदानीमुपादानं निर्दिशति उपादानमित्यादिना परिशेषात्कृपादानस्यानिर्वचनीयत्व
माह न हीत्यादिना अनादित्वविशेषणं प्रपंचयति तच्चानाद्येवत्युक्तमित्यादिना कारणमपि चेत्सा
दिस्यात्तदा तत्कारणं वाच्यं नीयं स्यात् तस्याप्यन्यदित्यनवस्थायातु श्रांतकार्यपर्यंतमन्वयदर्शनमप्यादि
ते सर्वेषां कारणानां तथात्वं तावत्कार्यं तत्कारणस्यावश्यमन्वयदर्शनेन न चित्तत्वं कार्यमनुग
तबुद्धिवेद्यस्येव स्तुयस्मिन्निरूपादानच दर्शनात्तथा न कारणमपि साधयेत्तथाहि तस्यापि तस्मि
न्नेवांत्ये कार्यनियमोदृश्यते न कार्यस्य तत्र न यथा तथा तत्कारणस्य तत्कारणस्यापि तत्रैवान्वयानु
दर्शनं प्रसज्यत इत्यर्थः। यस्मात्तानिर्वाच्यं सादित्वोपादानं संजायते तस्मादिक्ष्मपसंहारः। तत्र तत्

नन्व प्रपञ्चमिथ्यात्वे किमिति त्याशंक्याह न चेति एवं तावत्तत्त्वमं निरूप्य बाधकमपि संक्षेपतो निरूपय
ति तां च सविलासामित्यादिना सकार्यामविद्यां नियन्त्र्य यदधिष्ठान याथात्म्यज्ञानं बाधकं नि[illegible]
बाधउच्यते । परोक्षबाधे परोक्ष बाधे तु प्रतिपन्नस्य तत्त्वांशानिषेधमात्रं बाधइति विवेकः ॥ न
नु नेदं रूप्यमिति ज्ञातं बाधकं प्रसिद्धं तत्कथमुच्यते अधिष्ठानज्ञानं बाधकमित्याशंक्याह तन्त्रोत्तरी
यकइति अधिष्ठानज्ञानोदये नोपादानाविद्यानिवृत्तिर्निं तरीयकं सिद्धिरे वरजतादावसा
ति सिद्धौ नूघ ते नेदं रजतमिति तन्निवृत्तिं बाधकं प्रमाणज्ञानमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तनीत्या रज्जुसर्पाप
हरणस्यानिर्वचनीयाविद्योपादानत्वे सिद्धे तदृष्टान्तबलेन प्रपंचस्यतत्साधयितुं शक्यत इ
त्याह सति चैवमित्यादिना अविद्याग्रहणानं तत्रयोर्दृसंबंधयोरूपलक्षणार्थं निमितपदं वा ॥ ३१
तदर्थीन चेपरं तावत्ताप परंपरावल्याप्यतात पच पिष्ठवीपत्यक्षानुमानबलेन स्वरूपले दबाद

नं प्रतिप्रपंच मिथ्यात्वमपि प्रतीतं तथापि धर्मतेदवादितं प्रतिनतत्त्वप्रतीति तत्र प्रतीति बोधनतात्पर्य तु घ
मद्दनिष्टस्य धाविमतं मिथ्यात्व इत्यत्रातुरु याद्वा यदेवं तदेवं यथा रज्जुसर्पो इति यदं न तथा वियासाम
तानित्याह द्वितीय श्लोकेन नाऽप्रहस्य चहेतुस्यामिविनन्तु मिथ्यात्वं किं तु तत्त्वमनिर्वर्तीयत्वं गाला
प्यतेतत्रीह मिथ्यात्वं चेद्वाच्यतेति मिथ्यात्वानुमाने प्रयुक्ते नैयायिकाः प्रत्यक्षविरोधं ते अ यायाम
त्यादिना अप्रामाणिकपक्षे मत्स्यप्रपञ्च परिहरति श्लोकेन प्रत्यक्षादि प्रमाणानामित्यादिना ननु तर्हि
प्रमाणत्वाविशेषादागमवाक्यस्यापि व्यावहारिकमेव प्रामाण्यं तदा च तद्विषयस्यापि बाध्यत्वं स्यादेवं त
चिकीर्स्याद्विपाशंक्याह श्लोकेन अद्वैतागमवाक्यं चितिकमिपय[illegible] स्वरूपदेशकालाद्यबाध्यमर्थविषयं व्याव
हारिकं प्रामाण्यं सर्वथाऽबाध्यमर्थविषयं तत्त्वावेदकमिति विवेकः ॥ केवलं चैतन्यात्मज्ञानं तत्त्वविषयं
ज्ञानं प्रमाणं अन्या वाच्छन्तचेतन्याज्ञानजार्थविषयत्वांमिति भवांतराचि विवेकः ॥ न तु यादि व त्यक्षादे

व्यावहारिकं प्रामाण्यं स्यात्त्वन्नलीकोऽपि प्रपंचो देहात्मतावादिवत्प्रामाणिक इति कल्पयितुं शक्येत ननु त
र्हि तेषां व्यावहारिकत्वे प्रमाणत्वाद्देहात्मवाद्यं स्यात् न हि तत्त्वावित्ता पीति प्रत्यक्षादेः सर्वेषामबाध्या
र्थबोधकत्वलक्षणं तत्त्वावेदकत्वं नाम प्रामाण्यं तत्तु निश्चेतुं नितरां नैव प्रत्यक्षादिना परतो वा निष्प्र
माणान्तरेण वा न हि कश्चित्तत्त्वनिपुणोऽपि ज्ञातुं शक्नोत्यतत्त्वावेदकत्वस्यानुपपत्तेः परिशेषाद्व्या
वहारिकत्वेन प्रमाणमिति तावत् । कथं न शक्यत इत्याकांक्षायामाह न हि तावदिति इदं रजतं तावदबाध्या
र्थपरिच्छेदलक्षणं तस्य प्रामाण्यं प्रत्यक्षेणैव संवेदनेनावगंतुं न शक्यमित्यन्वयः तदित्याकांक्षायां
वक्तव्यं तत् किं वेदनान्तरवेद्यं स्वसंवेद्यं वेति तत्राद्यं प्रत्याह परवेदनपक्षेऽपीति स्वग्रहणानन्तरेण स्व
विशेषितप्रामाण्यग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह स्वसंवेदनपक्षेऽपीति स्वविषयस्यानन्तेति ॥२२
कालान्तराबाधमननिश्चित्य ननु कथं तद्विशेषितं स्वस्य प्रामाण्यं प्रत्यक्षं निश्चिनुयादित्यत आह चिरकालादहीनत्वि

शेषणाविशेष्यबुद्धिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु स्वार्थस्याबाधितत्वं मिथ्याभावत्वग्रहणानन्तरेण न तद्विशेषितं स्वप्रामा
ण्यमवगंतुं न शक्यते तर्हि स्वार्थस्याबाधितत्वाभावमपि प्रत्यक्षमेव गृहीष्यतीत्याशंक्याह न स्वा
र्थस्येति प्रत्यक्षस्य वर्तमानसंबद्धग्राहकत्वनियमात् कालान्तरीयबाधाभावाग्राहक इत्यर्थः । ननु अन
प्रत्यक्षेणैव स्वप्रामाण्यमनीदृशमवगंतुं न शक्यत इति किं तेन परतोऽप्यवगंतुं न शक्यत इति
त्राह न यति परतोऽपीत्यादिना यत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षादेरात्यन्तिकाबाध्यार्थपरिच्छेदसाधकं तत्किं प्र
त्यक्षमेवानुमानादि वा प्रत्यक्षं चेत्तदपि प्रथमप्रत्यक्षवद्वर्तमानमात्रग्राहकं कथमात्यन्तिकाबाध्या
र्थपरिच्छेदकत्वग्रहणे प्रभवेन्नातो न कथंचिदित्यर्थः । अनुमानादिकं तु दूरपराहतमित्याह यदा
पीति पूर्वं परतः प्रामाण्यमंगीकृत्य प्रमाणान्तरेणापि प्रत्यक्षादेरात्यन्तिकाबाध्यार्थपरिच्छेदलक्षणं प्रा
माण्यमवगंतुं न शक्यमित्यभिधायेदानीं तदपि नैव न तथेत्याह परत एवेति प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं प

३५

स्यैव तु ज्ञायते तेन तस्य प्रामाण्यमिति निश्चितप्रामाण्यस्येति न्यायपद्धत्यासंगतया नु प्रयोगेव तस्य प्रामाण्यमवगन्तव्यं
तदपि प्रतत्पवेत्य न वक्तव्यं पूर्वपूर्वप्रामाण्यानवगमे तु उत्तरोत्तरप्रामाण्यानवगमात् यथव दाश्यतं गत्र
संगोपूढकत्वयह तितावः॥ अथ यथोच्यते तस्मान्न मर्थप्रकाशकमिष्यते तस्यैवार्थप्रकाशकत्वप्रत्वान्तरस्यापदी
तमेव विषयप्रकाशयोविषयकर्मकारक तयोत्पद्यमानत्वाद्यर्थतस्मात्प्रामाण्याप्रामाण्ययोः संशयस्तत्रास्ते
वाच्यकवाच्यकार्यं प्रमाणमप्रमाणमिति निवाह्यते तेन नियमेनैतत्प्रवक्तव्यं तावद् इति मद्वक्ष्ये द्विज्ञातो द
पसमन्तं तस्मे यज्ञानोमयायमर्थ इति विशिष्टसंवेदनासंतवस्य प्रयंगात्तोरखल्पविज्ञाने विशेषणोवि
शिष्टनिश्चयोदृष्टः नवा तं क्वंकश्चित्संदिग्धे विज्ञातायमयान वेति तस्माद्विज्ञाने गृहीतमेवार्थप्रका
शादिव्यवहारनिमित्तं प्रयोगो विविज्ञातो मयायमर्थ इति निव्यवहार्ये विशेषणग्रहणं पूर्वको विशिष्टबुद्धा ॥३३
वहारव्यापरएवं सएवं यथादंडी तिव्यवहारव्यापारः तस्मान्न येति विज्ञानप्रकाशमानमेवार्थप्रका

शयति सात्म्यकाशवत्वात् यद्यदेवं तदेवं यथा प्रदीपः तथा चेदं तस्मात्तथेति न च प्रकाशात्मकाशकत्व
मसिद्धमिति विधास्पमज्ञाननिवृत्तिर्यतं तक्वचे न तत्कुपपन्नेर्यथा प्रदीपस्य तमोनिवर्तकत्वेन न च सुःसाम्यफ
लत्वादेयकिंचसंवादकादपि प्रमाणत्वेन तत्प्रमाणत्वानवगतादनात्मवाक्यादिव नार्थप्राप्तिः तस्यापि
तत्प्रथमतएवैकोत्पत्तौ वगंतव्यमन्यस्यापि तथेति कल्पना नवस्था ननु संवादमंतरेण त्वंनएव यदि प्रामा
ण्यं परिच्छिद्यते तेन तदा सम्यकुज्ञानोत्पत्तिसमसमयमेव तत्प्रामाण्यपरिच्छेदात् किमिदं प्रमाणमाहो
स्विदप्रमाणमिति संशयो न स्यान्नु न वा ति च तस्मात् तत्त्वोपरतस्यामिति मायं दोषः सम्यक्ज्ञानोदयसम
नंतरमेव यदा कारणात् स्यात् द्विरोधिविज्ञानांतरसंनिपातो न वा इति तदा संशयस्यापि संभवात् संवादकेन
च प्रामाण्यनिश्चय प्रतिबंधसंशयादिमलापगमएव क्रियते न तु प्रामाण्यनिश्चयः स तु स्वतएवेति
यथा यं प्रयोगः सम्यक्ज्ञानं प्रमाणं तत्स्वेनैव स्वार्थदेयं तदेवं यथा प्रदीपादीनिसोप्यसंबद्धः अभ्यादि

वेदे घटादिवाराणूवत्कर्म्यादितिप्रयोगेऽसंदिग्धूपक्षवृत्तुपाधिः। तस्मात्कृष्णोस्वत्तत्त्वमाहेश्वरेयं ॥ इदानीमनुमानाव
धिरुपतत्त्वसिद्धयेऽनुप्रमाते प्रामाण्यं ज्ञानकारणमात्रजन्यव्याप्तिनिघमप्रामाण्येतत्र दोषसंनिहीने कथ
मं स्वाघ देवं न देवयथा ज्ञानत्वं तथा वेदं तस्मान्न घोनिश्चितस्त्वं वैतदेवयनुष्ठानकारणमात्राधीनत्वं यद्व
दमनुमाने प्रमाणानां सम्यग्मिथ्याबोधसाधारणकारणानि किं कारणजन्यमनित्यज्ञानवाद्यदे
यं तद्देवं यथा ऽप्रमाणानीति तदसत् दृष्टान्तस्य साध्यविकल्प्यत्वाद् ज्ञानदृष्टिवास्फापगमात्मवृत्ति
श्चाव तस्मान्न विप्रविश्रमना याः प्रमोदप्रसंगः कार्यत्वे दकारणत्वे घनुमानं वाप्यस्ति ज्ञानत्व ना
व ज्ञानप्रामाण्यप्रयघतिनिकं कारणजन्यत्वं तत्सम्यक्कृत्वानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रान्वयव्य
तिरेकानुविधायित्वं तस्यादिविवेचनात्सदन्यथानुपपत्त्यो नावमात्रजन्यत्वं तस्यापि हिरण्यगतम ॥३५
नुसम्यक्ज्ञानस्य दोषाभावसहकृतेन्द्रियार्थसंनिकर्षमात्राभावानुविधायित्वे नेन्द्रियार्थसं

दत्ता

निकर्षमात्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं। सिद्धं तदोषाभावस्य सहकारित्वं प्रमाणाभावान्न व्यतिरेको
प्रमाणानां तयोर्विरोधिकार्याभावावधिगुणतयान्यथासिद्धत्वात् किंच दोषाभावान्तरात्मकान्तसाम्कस्यसम्य
क्ज्ञानस्योदयः संभवति कथं तर्हि उपलम्भाभावमात्रोदयः न कथं चित्तद् नाद्यं न तस्योपलम्भस्याभावो
तामन्त्रस्याकमनाद्यनिर्णयाद्यविधावितां किंच दोषाभावप्रथं साध्यं तदेतरान्तराभावानानेकैक
स्याभावन्तसम्यक्ज्ञानकारणत्वं धाति चाभावात् सर्वेषां कारणत्वं कल्प्यमायां गौरवं तस्माद्दोषाभावोपल
क्षितार्थेन्द्रियसंनिकर्षमात्रजन्यत्वावगमादृश्यत्वे वार्थापत्तिविरोधः यच्चेत्यतेद्युपन्निरनुमान
मधिताभाववलेनाथेव यथोक्तमादिवदनुमानं च नानुमानांतरबाधकं न चाहितिकिंसमानबल
योरनुमानयोर्विरोधः किं वा समानबलयोः योगे किं कस्य बाध्यं बाधकं वेति निश्चयो तस्मात् द्विती
येऽनुपलब्धमन्यतरस्यासमानबललेतदेवास्तु किं अस्य हनुमानविरोधेन अथ प्रतिपद्दहेतुस

शब्दे सति निप्रकृतहेतोर्निर्णयजनकत्वं किन्तु संशयोत्पादकत्वमेवेति तस्य तत्संशयस्याविरुद्धो नयविशे
षस्य तिपूर्वकत्वं न विरुद्धानुमानद्वयसंनिपाते ऽ प्याकुलत्वादिति तदप्यनुचितं अर्थापत्तेरविनाभाव
बलेनार्थविबोधकतया तयावुद्धिं त्वनुपपत्तिमात्रबलेन तथा हि यथा महानसादौ वह्निधूमयोरविना
भावं गृहीत्वा महीधरादिप्रदेशेषु धूममनुपलभमानस्य पर्वतादिप्रविभागेषु ... अनुमानमुदेति न
तथा स्फोटादिकार्यस्य पूर्वं ग्रहणे ऽ प्यविनाभावो गृह्यते ज्ञानेन्द्रियग्राह्याद्यन्यत्रस्यापितेति नेहाप्य
न्यतेसंग्रहापि कथानुनत्वनुपपन्नत्वविनाभावग्रहो ऽ पर्यापतेव तथा हि रूपादिकफलं तस्य वस्तुरादिके
मंतरेण कथमनुपपत्तिर्नैव तु तस्य करणकरणव्यापारस्तिरपेक्षमित्यस्मात्तिरनुपपन्नकैरर्थापत्तिर्या
दित्तिरन्नियेपं सर्वापि क्रियाकरणव्यापारविकोपलब्धा यथा छिदिक्रियातन्याच्चरूपादिकफलं ता क्रियात्व
स्मान्तरेण करणव्यापारं तत्त्विविनमहतीति नियमं तथा चानुपपत्तिरशब्दस्याविनाभावएवा ॥३५

पर्यन्तिरान्ताद्वादितिन्नदप्यसारमनुपपत्तिसमर्थत्वे हेतुत्वे न सामान्यव्याप्तेरनिश्चयता तत्त्व हेतुहेतु
मद्भक्तिसनयोः पर्यापन्नत्वं तस्म सामग्री तदन्तार्थापत्तिरनुमानमितिस्यकमर्थापत्तिविरुद्धत्वे पञ्चोक्तं
नानुमानस्यानुमानान्तरेण विरोध इति तदप्यतानुचितेन तथा सत्विपक्षमात्रनाम्नात्वे नानित्यतानुमा
नस्यापि नित्यत्वानुमानेना बाधकप्रसंगात् तस्मादनुमानयोरपि समानबलयोर्विरोधे द्वयोरप्यान
श्रायकत्वं बलवताऽबलस्य बाध एवेत्यलप्रसंगेन ॥ ॥ नन्वागमवाक्यमपि प्रमाणं चाविशेषान्म
त्यरवनत्वार्थस्यात्यंताबाध्यत्वमथ्यवसातुंशक्नोतीति न तस्यापि तच्चावेदनलक्षणं प्रामाण्यं संतय
नीतात्वशंकया तदागमवाक्यं पुनरित्यादिनानन्तसंवन्निपतकाल वस्त्वाग मेनपरिच्छिद्यते यतनका
लांतर्वेत्तीबाधस्तावान गृह्यतेत्यर्थः। नहि तस्यात्यंतिकाबाध्यत्वपरिच्छित्तिसाधनत्वं विवतद्विति कु
तोवसीयत इत्याशंक्याह तदवसायइति पद्यागो शास्त्रोच्चारणेन गवार्थप्रतीतेस्तदभावेच प्रतीतेरन्वय
व्यतिरेकाभ्यां गोशब्दस्य तज्ज्ञानसाधनत्वमवसीयते तत्वागमवाक्यावगमे सत्यत्यंताबाध्यार्थस्य

ऽत्तेण: प्रतिपत्तिरित्येतितद्रतावेन त्वतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यात्मैतावान्यर्थप्रतिपत्तिसाधन
त्वमवगम्यत इति किंचागमार्थस्य सत्यत्वे श्रवणानंतरं विषयस्योपपद्यत एव मत्या वेदकत्वमित्याह तथा
च श्रूयत इति न चेदमापेक्षिकं सत्यत्वं संकोचकाभावात्प्रकृतं निगमयति तस्मादिति नत्वन्वये व प्रत्यक्षा
देर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं ततः प्रकृतानुमानेनाकं परिहृतमित्याशंक्याह एतेनेति यथाऽशरीरात्म
नावेद्याव्यावहारिकसत्यत्वस्य मिथ्यात्वेन सह विरोधो नास्ति यथावादेह व्यतिरिक्तात्मानुमानस्य प्रत्य
क्षाव्यावहारिकप्रामाण्येन न मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षेण न बाधः तद्वदित्यर्थः। यत्तु नचेत्यादि स्पष्टार्थः। ए
तेन विंबाद्विवादप्रामाणिकस्यापि प्रतीतिमात्रेणाप्रयतोपपादनेनोदाहरणं प्रामाणिकं चेत्प्राप्य
विकल्प्य मप्रामाणिकं चेदाभ्युपदानिरितीयमपि शंका निरस्तात्वनीयमर्थः। तथा प्रामाणिकं नोदा
हरणमप्रामाणिकव्यान्तरविज्ञानवादिवित्तत्राहं हतहदाहरणासाम्यादिनिरस्तानीहे च पर्यस्तम्। ॥३६

थत्तिवाराणिधिक्षयात यापीदमनुच्यतामिति निरहेतु त्वतमेव हेतुत्वेनोपात्तं हेतुकृतं तमदमाहमनुच्य
त इति पर्युदासात्मकमित्यप्रामाणाद्यादिवदनव्याहत्यात्मकं इड चेत्यर्थः। दृश्यत्वं यावद्दृश्यत्वं चि
त्वादिना अपेक्षा विचानिर्दृश्यत्वं दृष्टान्ते स्वप्रकाशस्यापि यं तं कापेक्षा विषयतास्य वस्तुवदाह तदृश्य
तुकं स्वदर्शन पदं तथापि स्वरूपं स्तरमस्फुरणापेक्षास्वमेवतिस्वातिरेकिग्रहणं तथा परात्मनः सोपाधि
कव्यवहारस्य दृश्यत्वापेक्षास्तीति तदपेतुकं स्वव्यवहारहेतुनिर्विषमात्रमिति केवलविषयरूपत्वं मति
बधात्मकत्वमिति निर्विनामोऽखंड चेदत्वयत्र प्रोद्भमयोरित्यर्थः। इदानीं पूर्ववादीयाभिप्रायं प्रकटयति हं
त्ववृत्तित्यादिना पराहतिमिव वितिश्वप्रसिद्धं विरुद्धापेक्षया प्रतीयस्यानैकान्तिकस्य प्रसक्तिं नास्ती
त्यर्थः। अथ प्रकाशाश्रया संविद्रूपताऽपेक्षया यावत्प्रतीयस्य दृश्यत्वस्याप्रसक्तेर्न संदिग्धानैकान्तिकत्वम
पीत्यर्थः। स्वप्रकाशावेद्यप्रमाणासाधनत्वाद्दृतत इति प्रमादित्याह अत्रायमिति॥ ७॥ ननु त्वन्मायां

प्रमाणमस्तथाहि प्रदायमात्मा सर्वपदार्थेभ्यो व्यावृत्तमात्मानं प्रतिपद्यते तदा स्वयमेव स्फुरद् बाह्यविषय
व्यालंगतिरोधादिनोपाधिकलापेन स्वप्रतिपत्तिहेतुर्यातन्त्योतिरिव ज्योतिरिति स्वपूर्वयेन नेतञ्जारं स्वय
मिति विशेषणेन बोनिष्टस्येव विशेष्यस्य प्रतीतेः कारकस्येष्यविशेषाच्चाप्रतीतेर्मुख्यार्थपरिग्रहे बाध
कादर्शनादुपचारकल्पनायोगाच्च न चैतत्प्रमेयप्रमाणस्वरूपत्वविरोधादुपचारकल्पनेन न तत्त्वावि
षयत्वादहंकारस्साक्षिण एव स्वप्रकाशतानिश्चायनान्ननु प्रमाणान्तरवेद्यत्वाभावेऽपि चात्मदवदिति
मुमानवधिरोधाद्यनुपचारो न त्वंनिवेद्यत्वनियमात्तु अन्यतरासिद्धत्वाद्यवस्का व्याप्तिप्रयोगेऽनात्म
त्वं तु पाधिः साध्यन व्यवैकल्यं च तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधस्तावान्नोपचारः ननु स्वप्रकाश इति कोऽर्थः
किं स्वयमेव तत्स्वप्रकाशोऽज्ञानन्तु तत्स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति किं वा स्वयमेव प्रकाशो ज्ञानमात्रं ॥१२॥
न तावदाद्यः प्रमाणप्रमेययोर्भेदितैवव्याप्नव्यापनादुम्मेदस्मृर्ण्डीदिदृशाद्यविरोधेन स्वयत्वेनप्र

संगात्र न द्वितीयः प्रमाणमन्तरेण केवलस्य प्रमेयस्य प्रमाणानन्तकत्यानुपलब्धेः । नापि तृतीयः न सत्तावेप्र
माणासंतयेनासिद्धिप्रसंगात् प्रमाणमन्तरेणापि सिद्धेरवभुव्यस्यापि सिद्धिप्रसंगः । अत्रोच्यते स्वसंवि
न्निरपेक्षः प्रकाशोऽस्येति स्वप्रकाश इतरथा तु सुप्तिनिर्विषयत्वानुपपत्तेः । एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्स
मिति परामर्शलिंगेन यत्प्रसंगादौपाधिकसंविदेतावेन च मन्दज्ञोदित्ययत्सोपपत्तिः । यथोक्तं प्रमाणाना
चैव च तुष्यसाम्पतिनिनदस्तु प्रमाणताल्लतायाएवस्वयपदावेदनीयत्वात्सति प्रमाणत्वं ह्रदेरन्यथा
न्योन्याश्रयात्संवेदिसिद्धेः प्रमाणप्रवृत्तिः प्रवृत्तेश्च प्रमाणसत्त्वसिद्धिरिति तस्मात्प्रमाणतावमात्रेऽ
णासत्त्वं च कुतः स्वतन्त्र वासन्नाया ननु तथापि स्वप्रकाशत्वबोधकस्याभावेऽपि परः कथं स्वप्रकाशः
स्वप्रकाशत्वेन कथमागमगम्यः स्वरूपेण स्वप्रकाशत्वेऽप्यौपाधिकरूपेण भावात्तेनानिष्प्रमाणापेक्षा
णादागमवेद्यत्वेन विरुध्यते तमादिप्रकाशवेदनावौपाधिकरूपमात्मनः स्वप्रकाशत्वबोधकेनाग

मेनावेद्यत्वइतिवत्तव्ये। आरात्वदनीप्रकृत्यनुयाग्रहकमनुमानं वदर्शयितुमापातिकां करोति किं चास्ति
नावदित्यादिना ननु किमित्यतन्त्र आह नत्वेदमिति ननु यो विशिष्टप्रकाशः स विशेषणप्रकाशाधीनो
यथा दंडीत्यादावित्यनेनाभेदमनुकूलमित्यस्यापि ज्ञानस्यापि विशिष्टप्रकाशत्वाद्विशेषणज्ञानाप्र
काशाधीनत्वमात्रं सिद्ध्यतीति ननु विशेषणज्ञानप्रकाशस्यैव तत्त्वमित्याशंक्य परिशेषात्सिद्धमित्या
ह अवच्छेदकस्यापिमित्यादिना अनुकूलमित्यत्र कस्येत्याकांक्षायां ममेत्यात्मावच्छेदको विशेषणान्त
तः प्रतीयते सत्त्वाश्च पायाज्ञानलक्षणा वृत्तिस्तया व्याप्तत्वस्य विषयो न विज्ञानादिनीत्यर्थः । मानन्तला
नसम्बन्धस्य गम्यत्वात्मा युगपदेकस्याक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधः तथापि विषयसंविदधीनासिं
द्धिको न विषयीत्याह अप्रत्ताकार विषयसंवेदनादेवेति परिहरति नैवमित्यादिना घटादाययनेकां ॥३५
तिकत्वपरिहाराय अहं संविदक्रमताम तैरणेति उपसंहरति अतः परिशेषादिति प्रसक्त्याति

न्यत्राप्रसंगात् लिङ्गप्रमाणोर्संभवयः परिशेषः । एतद्क्तं न वर्तते इति विवक्षितत्वात्प्रकाशः अन्यथा मयेदं विदितम्
वहारासंभवप्रसंगात् संमानस्य प्रत्यक्षसिद्धेनापि विषयसंवित्तिबंधने नचानुमानिकोऽपरोक्षो व्यवहारसम्या
न्नच चात्मा वाधमनावोन्न चान्यजन्यत्वं तरमत्ति तस्मात्स्वत एवेति पूर्वं सर्वानुमतिसाधनरूपेण परिशेषानु
मानानुस्वप्रकाशत्वं साधितमिदानीं प्रातः करं प्रत्यन्यथा वाचनीयमित्याह यदेति किं वस्य प्रकाशविज्ञाना
ति न्न आत्मा स्वप्रकाशो हलाविपत्या हविज्ञानरूपत्वाय नित्यादिनाय द्विविज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वं सिद्धस्यात्र
तत्त्वमित्यत्र आत्मा स्वप्रकाश इति वक्तुं शक्येत तदेव नास्तीति नैयायिकमन्यस्योदयतीति विज्ञानमेवा
वेदितिपरिहरतीति अत्र साधनस्यौकत्वादिना समाधान यत्कालोपपत्युपगोचरज्ञानस्य तत्र थोक्ते तस्य
ज्ञानिनः स्विविग्रहः । स्वरात्ननत्वधर्मिणी घटादिसंविद्व्यतेन्तो कथ्यावच्छेविमतात्विप्रतिपन्नेत्यादिनाप
रुपरिकल्पितानुव्यवसायेनागोलिङ्गसाधननानाफलसाधयाद्विवादाधासितेनेति व्यवहारविरहान्न चानुमे
तिविषयकत्वपरादिसंविदस्वत्वं तरसंविवेदनागवायचन रहीतानन्तवच्चेद्यतिसिद्धसाधनस्यात्वदर्थमा

इत्यगोचरसंवेदनविरहप्रयुक्त इति देयं यदनस्य यदनुमानसंवेदनं यत्तदनसंविद्विषयं तदन्तावाप
राधेन यदिदन्तसंविद्व्यवहारहीनानन्तयत्वेति सिद्धसाधनं तस्मान्नेदर्थमात्रेहस्वसमानाश्रयइतिपदे
वदन्तानामयं पूर्वसंविद्विषयं स्मृतिसंवेदनं कालान्तरन्तावितं तदन्तावापराधेन पूर्वसंवेदनस्य व्यवहा
रहीनत्वं नास्त्येवेति सिद्धसाधनं तस्मान्नेदर्थं वर्त्तमानकालवर्त्तिनां स्वसमानाश्रयकालो यस्य गोच
रसंवेदनस्य तद्विरहप्रयुक्तेवेनव्यवहारहीनानन्तवतीत्यर्थः। न चाननन्तरव्यवक्रियमाणसंविद्वि
नाकिं घटसंविद्विषयत्वेनं किं वा घटसंविद्ग्राहकसंविदः प्रथमे दृष्टान्तावः पक्षनिदेपातुसाध्यवैक
ल्याच्च। द्वितीये तु प्रतिज्ञार्थान्तं योर्थघातः स्फुटं एव। अत्रोच्यते। अस्तितावन्नघटसंविन्मात्रवी
तिव्यवहारकाले घटसंविदः स्फुरणानन्तरं वादि संप्रतिपन्नं तच्च स्वसमानाश्रयकालस्वगोचर
संवेदनात्तावेनव्यवहारहीनं नन्तवतीत्यपि संमतमेव स्वाभाविव्यवहारस्यैव तद्व्यवहारतोकेवल॥ ३९
संविद्व्यवहारादर्शनादतस्तस्य दृष्टान्ततायां किमनुपपन्नं न च तत्तु घटसंविदेवेतिपरस्य संमत येन प

नानिक्षेपमर्हतीति नापि तद्ग्राहकग्राहकत्तावेन घटसंविदो न्नमित्यस्मत्संमतं येन प्रतिज्ञाविरुद्धमुद
हरणं स्यान्न च न हि तेषा वगमान्तावेन दृष्टान्तासिद्धिः पक्षनिक्षेपप्रसंगादिति वाच्यं परेणात्मासंवेदन
प्रतिपन्नस्य तत्सिद्धयात्रि बलेन तत्प्रतिदृष्टान्तोपपत्तेर्न च परस्पराश्रयाः तत्तदेवक्तास्तेन नचन: संविदंतर
तेरपेक्षप्रतिज्ञाया विरोधोस्ति चं क्रैकचानुमानाश्च वचनयोरपि विरोधप्रसंगान्न च परस्परत्वान्त
एवं तेदावक्तास: संवेदनमनामस्यसंवेदनं वेबाधकादर्शनादिति वाच्यमित्याह अस्वसंवेदनत्वेपि
त्वादिना। यथा घटसंविद्व्यतिरिक्तासंवित्स्व: घटसंविद्दृष्टान्त: तद्गोचरसंविदन्तरस्य तद्व्यवहा
रेनुपलंतेनान्तावासिद्धेः लोकसिद्धदृष्टान्तावष्टंभेनप्रयोगेविप्रतिपन्नस्तन्यायेन बोधनीयः
इति विशिष्टावक्तास: कुतो न तर्येदित्वनमाहन घविदित इति इदं कथं नूनं विदितमिति वेदनं
नावद्विशेषणं तथा स्फुरति विज्ञाते च विशेषणेविशिष्टावक्तास: संनवनि न ह्यप्रकाशमाने दंडे

इंडी।तिविशिष्टप्रत्ययोदृष्टः।नोविशिष्टावत्तासानुपपत्त्यासंवेदनानांस्वसंवेदनत्वमेवयुक्तमिति
न्यायः।ननुतस्यविज्ञापणस्यसंवेदनांतरेणस्फुरणंनविघ्नमीत्यन्यथाप्युपपत्तिरित्याशंक्याह।ननु
वेदनांतरमितियुक्तिसविज्ञोचरंसंवेदनांतरस्यायोग्यत्वेसत्युपलम्भेननचोपलभ्यते।नन्वदत्ता
वोयसीयतइत्यर्थः।ननूपलभ्यतएवस्वविज्ञोचरंवेदनांतरमितिचेत्तत्राह अनुत्पत्तावेवेतिनतुघट वे
संविज्ञोचरंसंवेदनमनुत्पद्यमानेहत्यतावता तज्जोचरमप्युत्पद्यतेनिकेयंयशामाह।तत्राह आ
यसमानयोगक्षेमत्वाउत्तरविज्ञानानांतुल्यसामग्रीकत्वादित्यर्थः।एतदेवस्फुटयतियावतीत्या
दिना।मूनसासंयुक्तआत्मनिसमवायएवप्रथमज्ञानोपलंभसामग्री।साद्वितीयादावप्यविशि
ष्टेवसर्वज्ञानानामात्मन्येवसमवायात्।अतःतेषामप्युपलंभेननविनत्यनित्यर्थः।ननुघटादिसं ॥४०
विज्ञानस्यसंवेदनंविद्यमानमपिसामग्रीसद्भावेपिनानुत्पद्यतेऽदृष्टवैकल्यादित्याशंक्याह।ननवा

तु
दृष्टस्तिहङ्गतस्यसामग्रीसद्भावावैकल्यादप्युपलंभइतिमशक्यंवक्तुमित्याह।तथाचयोग्यानुपलंभादिति
किंविद्यमानोपिघटोऽदृष्टवैकल्यान्नोपलभ्यते किंवाऽसत्त्वादेवेतिसंदेहादित्यर्थः।तस्माददृष्टमात्र
वैकल्यात्सामग्रीसद्भावेप्यनुपलंभोद्वितीयसंवेदनस्येतिनशक्यंवक्तुम्।इदानींप्रकारांतरेणानुपलं
भंसाधयतितथापीतियद्यप्यदृष्टमात्रवैकल्यादनुपलंभोनघटते तथापिपूर्वसंवेदनंबाह्यार्थगोच
रंद्वितीयंचांतरसविज्ञोचरमित्यवांतरवैलक्षण्याद्विद्यमानस्यापितस्यानुपलंभोघटतेयथा
ग्राह्यकालीनःस्यात्मनिसमवायतुल्यत्वेप्युपलभ्यतेसाप्युत्तरक्षणनोपलभ्यतेतद्वदित्यर्थः।दृष्टांतंविघ
टीतिक्रियाविशेषणेपनपारहरतितत्रवेन्नामनितत्रदृष्टांततथात्वेन्नामविद्यमानस्यापित्वयत्नस्या
नुपलंभोनास्तिवेन्नामयादितेनविनानुपपद्यमानंहस्तचेष्टादिकार्यमस्तिकार्यदर्शनेनतस्यावश्यक
ल्पनीयत्वात्प्रकृतेतुसंवेदनविषयसंविदंतरव्यतिरेकेणानुपपद्यमानंकार्यंकिंचिन्नास्तियेनत

दर्शनुपलभ्यमानमप्यस्तीति किञ्चेतेन सर्वज्ञ एव पूर्ववादी घटो मया विदित इति विशिष्टसंवेदन
मेवानन्यथासिद्धं कार्यं न हि तेन विशेषणानां न संविदुपलम्भणामन्तरेणावकल्पते । तस्माद्दृश्यवानुपप
स्येवानुपलभ्यमानमपि वेदनान्तरं कल्पनीयं तत्त्वतः । अन्यथाप्युपपत्तिमाह तस्येति विशिष्ट
संवेदनं विशेषणस्फुरणमात्रमपेक्षते न तु विशेषणाद्भिन्नेन तत्स्फुरणेन तदितरेण चेत्यत्र था
पारोक्षितः एवं च विशेषणस्य संवेदनस्य स्फुरणं न विरुध्यतीति न्यायाद् इदानीं व्याप्तिबलेन
भेदं साधयति यद्यपि पदार्थविपरिहरतिनानातीति सर्वस्य घटादेरतिरिक्तवेदनवेद्यत्वं व्याप्ति व
दनबलेन सिद्ध्यति व्याप्तिसंवेदनस्य तु वेदनान्तरवेद्यत्वं न व्याप्यं तद्वेदनेन सिद्धमिति तद्व्या
प्तिसिद्धात् । दृष्टान्तरान्तरमाह किं चेत्यादिना सर्वसंवेदनमस्य संवेदनमिति नैयायिकानां व्या ॥४१
प्तिसंवेदनं सर्वस्य संवेदनस्याव्यसंवेदनत्वं साधयतु स्वस्याप्यव्यसंवेदनत्वं साधयतीति संवे

दनस्य पृथग्ग्राहकस्य च स्मिन्परत्र च साधारणत्वात्तु तस्याव्यतिरिक्ते नाव्यसंवेदनत्वं सिद्धमिति तथा
सर्वकार्यं सकारणकमिति ज्ञानं सर्वस्य कार्यस्य सकारणकत्वं साधयतु स्वस्यापि कार्यत्वाविशेषात्तु
सकारणकत्वं स्वयमेव साधयति तथा सर्वं वस्तु सात्मकमिति व्याप्तिसंवेदनं सर्वस्य सात्मकत्वं सा
धयतु स्वस्यापि सात्मकत्वं साधयति न तु तस्य सात्मकत्वं व्याप्तिवेदनान्तरेण सिद्धमिति कथं य
दुक्तं तद्व्यतिरिक्तवेदनेनासिद्धमिति च यदीयव्याप्तेर्नयति चारपरं परापि तु त्वदुक्तत्वेऽनर्थः । तेषां नसा
हात्म्यगोचरत्वमित्याह परं गोचरत्वं त्वेवेति सिद्धान्त्याह घटसंवेदनमपीति स्तु न पूर्ववाद्याह स्व
परसाधारणादिति तस्मिन्नु परत्र च साधारणत्वं प्रदर्शितमिति निर्भिन्नसंवेदनं चादितः दर्शनस्वगोचरत्वं व्या
प्तिसंवेदनेषु दृष्टं न तथा घटवेदने साधारणत्वं निमित्तमस्ति येन स्वगोचरत्वमपि स्यादि
त्यर्थः । परिहरति नास्याव्यर्थमात्रत्वादिति विवक्षितेऽर्थे शब्दः स्वीदृष्टान्तिकभावो भवतीति ते च

वेदनत्वस्य प्रयोजकस्य रूपस्य व्यापित्वं विकल्पनिरपेक्षसिद्धिं चेद्विषयत्विनोक्यास्य यानुवेलक्षण्यमात्रं शां
कितं न तावन्नाशस्य तद्दृष्टांतिकत्वावस्ततिरिक्त्यर्थः । उक्तं हि किं हि विज्ञायमप्यनुपसंहारसिद्धं वैधर्म्या
दप्रतिबंध इति अथ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सर्वथा साम्यं वक्तव्यमित्यत्र प्रायः । तत्राह सर्वथा चेति
न हि घटवदनित्यः शब्द इत्युक्ते घटवत्सावयवत्वापि नव चेति सम्यगुक्तं सर्वपा च साम्ये दृष्टां
तदार्ष्टांतिकभावोपि न स्यादिति भावः । ननु व्यपरसाधारणमेकं प्रयोजकमंतरेणापि यदि स्वप
रयोः प्रवृत्तिः कस्यचिद्दृष्टास्यान्तदा ये धर्ममात्रं तदिति वक्तुं शक्यते न च तदस्तीत्याशंक्याह प्रदी
पवच्चेति एतदेव स्फुटयति यथा स्वस्मिन्नित्युक्तार्थसंवादकमाह नन्वयोः कामिति एकं ज्ञानमेवांतरं वो
ति कस्यचित्प्रदीपादेः प्रकाशकं अन्यस्य घटादेः तद्रूपमेव मानमंतरं च यथा विनैव प्रकाशकं नैक ॥४८
रूपमेव सर्वस्य प्रकाशकं किंतु वस्तुस्वभाववैचित्र्यादात्मपरव्यापनपरस्य विज्ञानस्यापि तद्व्यदेवं चस

व

वोति तद्व्यापिन्या व्याकृतेन चाधानयदेवं न तदेवं यथा शृंगमिति यदि सोपि केवलव्यतिरेकिणं ना
नुमन्यते कथं सत्वेन क्षणिकता विश्वस्य बोधयेत् नो खलु यत्सत् तत् क्षणिकमिति संमतोस्माकमन्वयलेशः
जलधरादेरपि पूर्वापरमनक्षणिकतानुरूपभावान् परस्य हि पूर्वापरकालकलाविकलता क्षणिकता न
तादृशी जलधरादेस्तद्रूपमप्यते किं त्वाशुतरविनाशिता तस्ते नापि केवलव्यतिरेकिणा यतु क्षणिकं न तद्वाति
न तत्सद्यथा शशशृंगं संतश्चामी भावा इत्यनेन क्षणिकता प्रबोधनीया तस्मात्सर्वैरेव केवलव्यतिरेकी स्वी
कर्तव्य इति स्थितं मुक्तमेव केवलव्यतिरेकिणा स्वप्रकाशत्वसाधनेन नन्वदृष्टमन्यार्थत्वेन बाधकमनुपन्य
स्तं नाप्रयोजकत्वपरिहारायेत्याशंक्याह तदर्थमेव चेति यद्यप्यन्वयव्यतिरेक्यनुमानानुग्राहकत्वेन
पूर्वतर्क उपन्यस्तस्यापि केवलव्यतिरेक्यनुमाने प्रयोजकत्वपरिहारार्थमपि स्यादित्यभिमतविशेषस्य स्वसंवे
दनत्वपरिग्रहेणैव तद्बाधकं प्रदर्शितमस्माभिरित्यर्थः संवेदनत्वं चेत्यादिना च फलितमाह तस्मादिति तु
र्कोर्थपदमवतारयति एतादृशस्येति विज्ञानस्य प्रकाशतद्रूपयोरद्यापात्ताव्यप्रकाशकत्वानैकांतिकतास्त्वे
नो

तादृशस्य सर्वस्येत्यर्थः विज्ञानमात्मस्वभावो न त्वतिविनाशित्वानुपपत्त्यादिस्ताह कथं पुनरिति हेत्वसिद्धमाप
दिस्यति न विज्ञानस्येति अयमाशयो विज्ञानस्य विनाशः किं स्वतः सिद्ध उत किं वा ज्ञानान्तरेण न तावत्तेनैव तत्
सत्ताकाले तस्याभावात् नाप्यन्येन संविज्ञग्रहणमन्तरेण तद्विशेषितविनाशग्रहणानुपपत्तेः संविदश्च
न संविदन्तरेण ग्रहणं संभवतीति प्रतीतिसिद्धो विनाशो न तर्केण पलपनीयः यदुक्तं नीलादिसंवेदनं
त्वादिना नीलादिसंवेदनसमकालं पीतादिसंवेदनं न दृश्यत इति कोऽर्थः किं पीताद्युपरागो न दृश्यते उत किं
वा संविदपि न तावत्संविदन्तरस्य तेन नीलोपरागकालेऽपि तत्स्फुरणात् पीताद्युपरागादर्शनं त्वभ्युपगम्यत एव तथा
हि पीतादेरित्यादिना यात्तु पीतसंवित्त्वेति प्रतीतिः सा केवलघटाकाशो न दृश्यत इतिवदौपाधिकत्वेनापि न
विरुध्यतीत्याह विनाशप्रतीतेरपीति ननु प्रमाणान्तरेणाकाशस्य घटादेः सिद्धत्वाद्विनाशप्रतीतिर्मिथ्या ॥४५
विनाशयिजयेति कल्पयितुं शक्यते न तथा संविदः प्रमाणमस्तीत्याशंक्याह अनतश्चेति गौरि

नियतं संवित्संविदिति प्रत्यभिज्ञानतः पुंसः संवेदनेनैवानुपलम्भात् प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन व्यक्त्यैक्यसि
द्धिरित्यर्थः संविदश्च प्रत्यभिज्ञायमानत्वं नाम स्वप्रकाशत्वान्न तदुपाध्युपरागभेदेऽप्याकारस्य परिस्फुरणान्न
यानिद्रयं ... ननु प्रत्यभिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाविदेयसामान्यविषयत्वाद्व्यक्तिनिरूपाधिकसंविदाक्षिप्ते
दप्रमाणतायाः तदसावपि सामान्यविषयत्वकल्पनायां घटाकाशादिष्वपि प्रसंगात् संविद्भिन्ना निरस्त
सामग्रीसाध्यत्वाद्घटादिवदित्यनुमानेन प्रामितासिकभेदसाधने सिद्धसाधनता यस्त्वभेदसाधने
कुपाकाशादावनैकान्तः श्रोत्रादिव्यापारस्य चानित्यत्वप्रयत्नैर्नापि संतवादित्वं अनुमानमपि बाल्यव
यत्रैकत्वदर्शयति प्रयोगश्चेति यां तर्गणिकरूति खगतयास्तवन्तेदम्भन्यत्यर्थः फलितमर्थमाह स्तोके
न एवं चेत्यादिना एवमनुक्तप्रकारेण प्रत्यभिज्ञया अनुमानेन वा नेदस्य संविदभेदस्य संसिद्धौ सत्यामात्मनः स्य
संविदश्चानत्वसं तथा तत्स्वप्रकाशत्वमविचार्यमिति सिद्धं स्वप्रकाशत्वेऽवासिद्धे किं फलितमित्याशंक्याह

तथा चेति तत्पापीयानित्यादि स्पष्टार्थः॥ नन्वेतादृशमपि दृश्यत्वमात्मनो विद्यत एवाद्वितीयादित्यत आह स्वात्मनि रोक्ति
दर्शनापेक्षानियमादित्याशंक्याह नचौपाधिकात्मविकल्प इति। अद्वितीयत्वं नाम द्वैतात्यन्ताभावोपाधिकं
रूपं स्वप्रकाशात्मप्रकाशात्तेदत्यन्ताभावोपाधिकरूपं तत्प्रतीतावेतत्समर्पकप्रमाणापेक्षायामपि स्वरूपमा
त्रस्य च स्वतो न प्रमाणापेक्षास्ति सुषुप्तादौ तद्व्यतिरेकेणापि स्वरूपस्फुरणादतो न दृश्यत्वहेतोर्व्यभि
चारः स्वरूपे वृत्तिरित्यर्थः। ननु द्वैतात्यन्ताभावविशिष्टमात्मानं यद्यागमेन वेद्यं तर्हि स्वरूपमवश्यं वेद्यमेव
वक्तव्यं न हि स्वरूपे दृश्ये तस्य विशिष्टमवगन्तुं शक्यमित्याशंक्याह विशिष्टस्फुरणेपि चेति। अय
मर्थः आगमादनुमानाद्वा द्वितीयत्वाद्याकाराबुद्धिवृत्तिरुत्पद्यते तस्यामविषयत्वादृगात्मा स्वात्मा
द्वैतात्यन्ताभावविशिष्टत्वमपि साधयतीति स्वरूपे दृश्यापि विशिष्टं मिदृश्यमिति॥ नन्वात्मनो दृश्यत्वमे ॥४५
वात्र विस्तरेणोपपादनीयं तद्व्यतिरेकेणानैकान्तपरिहारासंभवादित्याशंक्याह अन्यथापि चेति साध्य

स्यानैकान्तिकतापरिहारस्याचान्यथापि स्वप्रकाशविज्ञानाभेदेन स्वप्रकाशत्वसाधनेनापि संभवति तथा चे
त्यर्थः। इदानीमप्रयोजकत्वमाशंक्य परिहरति श्लोकेन जडता दृश्यता चेत्यादिना सत्यस्यैव प्रपंचस्य जड
ता दृश्यता चास्मानं बाधकं न माया च विपक्षबाधकतर्काभावादप्रयोजकहेतुरिति चेन्मतं नैवं वाच्यं सत्यत्वे प्र
पंचस्य संविदा संबंधासंभवेन सत्तायां धर्मिणोऽप्रपंचस्यैवासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः। तदेव धर्मिणोऽसिद्धिप्रस
ंगापि जडस्य दृश्यत्वे सत्यत्वेन न विरुध्येते इत्याशंक्याह द्वितीयश्लोकेन यस्य ठीत्यादिना ननु न हि संवि
द्बंधव्यतिरेकेण पिंडस्य प्रमाणादेव सिद्धिर्न विरुध्यतीत्याशंक्याह न च तत्र संबद्धमिति जडस्य सिद्धि
र्नाम संविदः संबंध एव स्वातान्त्रिकस्फुरणासंभवात् ततो न संविदा संबद्धं जडं न सिद्धं नाम स्यादित्यर्थः। असि
द्धिमेवोपपादयति तेन स्वभित्यादिना संबंधानिरूपणमेव प्रकटयति न हि संविज्जं वेद्ययोरित्यादिना तान
तावत्संयोगः संयोगस्य संविदो द्रव्यत्वात् नापि तादात्म्यं द्रव्य कथं न वहिस्रयोश्चादनुपपत्तेर्नापि समवायः

आत्मैकगुणत्वात्तिमतस्तस्य घटादौ समवायायोगादित्यर्थः॥ विषयविषयिभावएवसंबंधोऽस्तु तयोरित्याशंक्याह
विषयविषयिभावोपीति कानुपपत्तिरित्याशंक्याह न ह्यसतीति संबंधो हि नित्यसंबंधिपरतंत्रएव न तु तत्सं
बंधमात्रवेकपृमसोऽनवदित्यर्थः॥ ननु वर्त्तमानेन तावद्विषयविषयिभावोऽपि नित्यवर्त्तीनादित्याशंक्याह
न चसंविदसंस्पृष्टं चेतिसंविद्भूत्वं यत्रातिरेकेणापिसिद्धोऽस्य सर्वस्य सर्वार्थसिद्धिप्रसंगादित्यर्थः तर्हि जन्य
जनकभावएवसंबंधोऽस्तु कर्मकारकतयाविषयस्य जनकत्वादित्याशंक्याह हेतुमद्भावश्चेति अवि
घमानस्य जनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥ किंच चक्षुरादिभिरपि रूपादिज्ञानानां जन्यजनकभावोऽपि नवा
स्तिसंविद्भवेद्यपृष्टे तावद्यत्याह सत्यतिचारश्चेति घटप्याकुःसांख्याः गुणानुद्भिन्न प्रतिबुद्धान्नायेनावि
षयत्वाद्गामुद्धि तज्ञानहारेणविषयस्यांतःकरणप्रविष्टस्य चिद्रात्मनोपलब्धिः संनवत्येकांतःकरणसं ॥४८
क्रांतिलक्षणसंबंधादिति तदप्यतीतानागतसंबंधासंगतेन प्रदर्शितेन परास्त मित्याह एतेनेति नचमीतायां

कारणेतस्यापि सर्वं विषयतत्त्वाशंक्याह सर्वेवेति श्रयं भावः श्रतीतत्वं नामातीतकालावृत्तित्वं तच्च तेनवाच
छेदकं तत्करणावृत्तितस्य सद्भावोऽनागीविशेषणस्य चातीतकालस्येदानींसद्भावे वर्त्तमानत्वापत्तिनातीत
त्वादिकं स्यादिति अतीतार्थविवृत्तेतोऽनागतार्थविवृत्तेइत्यादिप्रयोगोऽप्यविचारितसंसिद्धएवास्माक
मुपपद्यतेनत्वन्यथा अत्तिमानिनोऽनिरूपणासंभवादिति द्रष्टव्यं किं वर्त्तमानेऽपि घटपिविषयस्यांतःकरणा च
नुप्रवेशः संभवति न चापि चैतन्यस्यांतःकरणानुप्रवेशः संभवतिकूटस्थत्वादित्याह संक्रियतेति चै
तन्यस्यांतःकरणप्रवेशः संक्रमणं न संभवतीत्याह पूर्ववादी चैतत्करणस्यैवेति सिद्धांती एकतिश्रयेतिवर्हि
केयं तच्छायतानाम किं परमार्थतोंतःकरणस्य संविद्रूपता किं वा दृष्टैव तथा प्रतिभासिता आद्यं द्रूषय
तितन्नतावदस्मनो चिद्रूपस्यांतःकरणस्य तादात्म्यं चिद्रूपेचं पारमार्थिकं संभवतिविरोधादितिद्वितीयं द्रूष
यतिश्रुनाचिकेतुनादात्म्ये तत्करणस्य चिद्रूपत्वे सुनितान्निबंध नेकांतःकरणसंक्रांतिलक्षणसंबंधयथानाचि
केसनिनपरमार्थतोदृश्यदृश्ययोर्हृदयनाहितामदर्शनसबद्धतान च पारमार्थिकः संबंधोऽस्तीत्यर्थः॥ तस्मात्स

स्य चेत्रूपं तस्य संविसंसर्गानिरूपणाद सिद्धिरेवेति सिद्धं । प्रपंचस्यासत्यत्वे वाक्यार्थसंबंधसिद्धिरित्याशंक्याह
असत्यत्वे चिदितिकार्थ्यानुगुणत्वे न तु न रपि पृष्टमयवनार्यानिर्दण्द्युदितमित्यादिना अथैवमपीति स्यष्टार्थः
कुत इत्याकांक्षायामाह ज्ञानमात्रस्येति प्रतिविंबेनाथाह तस्य ज्ञानमात्रस्याविंबकगमकत्वं चेत्तद्घाति प्र
संगः स्याघटादिज्ञानानामपिविंबगमकत्वप्रसंगात्प्रतिविंबेनाथाह तत्रयाविशेषादित्यर्थः । अथैतद्दो
षनीत्या प्रतिविंबेन विशेषितस्य ज्ञानस्य गमकत्वं तत्राह विषयावच्छिन्नस्यापि निज्ञानस्य मवनु ज्ञान
प्रतिविंबस्येव विंबगमकत्वान्नसत्यस्येव गमकत्वं नियम इत्यर्थः स्वरूपेण मिथ्यात्वेपि सत्यवस्तुगम
कत्वं प्रामाण्यं चतेसंतवत्वीत्यनेन शंकांतरमप्युत्थापितमित्याह एतेनेति ॥ आ एवं नावहेतु प्रपंचस्य
मिथ्यात्वोपपादनेन प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारेणाक्रान्तद्वितीयवस्तुनि प्रामाण्यमुपपाद्येदानीं कार्य ॥४७
परस्पराशंकापाकरणेन तदेवोपपादयति प्राभाकरमतमाह यस्त्वेवमपीत्यादिना यस्तु मन्यते तं
प्रत्ययः किं मन्यत इत्याकांक्षायामेवमपि यद्यपीत्यादिना प्रामाण्यमुपपादितं तथाप्यसति कार्यान्वये

नसंगतत्वमिति रवस्य अत्र प्रामाण्ये वेदांतानामित्यन्वयः । कुत इत्याकांक्षायामाह शाब्दानामिति अ
यमर्थः तत्र मस्त्व नंदयद ग्रामानयेति प्रयुक्ताच्छब्दश्रवणानंतरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य पार्श्व
स्थो वालोनुमिमीते स्यैयं प्रवृत्तिः प्रवर्त्तकज्ञानपूर्विका स्वतंत्रप्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवत्तच्च प्रवर्त्त
कं कार्यज्ञानमेव स्नानतोज्ञातादित्येवं व्यवहारे वाले नावगतमिति आत्मदृष्टांतेन मध्यमवृद्धस्यापि तदेव
कल्पयति शाब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यां विषयितया च तज्जनने सर्वशब्दानां तु पदत्वं तत्त्वं तु कार्यान्वितस्वार्थ
नियतं सामर्थ्यं च तत्त्वविप्रतिकादोषः तथा च विपक्षबाधकाभावाद प्रयोजकत्वाशंकामाह विपर्यये त्विति
दिना विपर्यये त्विति कार्यपदानिरिक्तानां सर्वपदानां कार्यसंसृष्टस्वार्थसामर्थ्यनियमास्फपगमे सति
प्रयोजकत्वविधसंगीकारगौरवप्रसंगो बाधकतर्कः स्यादित्यर्थः । न चैकस्मिन्प्रयोजके संतवति
तद्वैविध्यांगीकरणे गौरव दूषणं तत्त्व नितवैकं प्रयोजकं संतवतीत्याशंक्याह योग्यतरानिति इदानीं
कार्यस्य समस्तपदस्यासामर्थ्यव्यावर्तकत्वं व्यावर्तयितुं प्रयोगान्तमोहयद इत्यादिना कार्यसिद्धार्थयोस्ता

वत्वान्नाकरेणान्वयः स्वीक्रियते तयोरन्यतरकार्यं धर्मिसमस्तपदसामर्थ्यस्यप्रतियोगित्वेनपर्यावर्त्त
कंनत्वतिष्ठेद्वयादन्यत्वाद्यदन्वयादन्यन्नतत्समस्तपदसामर्थ्यप्रतियोगित्वे तदः सिद्धपदार्थ इत्यर्थः
पदत्ववक्तव्यं नतुक्रमन्यात्रेवइत्यादिविपरीतबाधकमाहभ्रमापीतादिनाशुक्लागामानयनीलमुत्प
लमित्यादौसत्यसतिचकार्ये योग्यतामात्रेणक्रियया कारकाणां विशेषणस्य चविशेष्येणान्वयेसत्यवे
सतिकार्येणैवसर्वपदार्थानामन्वयात्कार्यान्वितस्वार्थाभिधानेएवसामर्थ्यमितिनियमकल्पनेगौरव
कृपणमित्यर्थः। इदानींयोग्येतरान्वितस्वार्थेशक्तिसाधनायप्रवृत्तो यद्वेत्यादिनाकार्यातिरिक्तान्स
र्वोपिसिद्धपदार्थोयोग्येतरान्वितइत्येवादाभ्यसितउच्यतेउत यान्नितरत्वमेयवदितिद्विशदि
शब्दार्थावेयकार्यंवदित्यर्थः। प्रमेयत्वं नवक्तुयोग्येतरान्वितस्वार्थस्यकल्पनीयविषयत्वं नत्वविधित्वमिति
किंतुकार्यान्वितस्यैवशब्दशक्तिविषयत्वमित्याशंकामाहविपर्यये थित्याइत्येतावदर्थमात्रज्ञानाद्वास्तु॥
प्रवृत्तेरनुपपन्नयोग्यत्वं स्वस्वपदार्थज्ञानमनुमितेनतिवाक्यस्य चशब्दानयथालिरिकान्तुविषयितया

सामान्येनप्रथमंतत्रसामर्थ्यमंगीकृत्यपश्चाद्युक्तेनयोग्येनसंसृष्टस्वार्थाभिधानेपदानांशक्तिरितिवी
त्तायांकार्यस्यसर्वत्राव्यभिचारमात्रेणचयानुकार्यान्वितेशक्तिः परिकल्प्यते तर्हिलोकेसर्वत्रप्रमवर्यस्ये
वाव्यभिचारात्सदन्वितस्वार्थसर्वपदानांसामर्थ्यमेवयत्तु तद्वाचकोदाजहत्यनस्ताउतथाचवेदइतिनतु
योग्यतावधिरूपकार्यान्वयस्यप्रयोजकत्वोपादानेबकुविशेषणत्वमापाद्यतेकार्यान्वयमात्रस्यप्रयो
जकत्वोपादानेतुलाघवं नहि ततोपिलघीयोन्वितत्वमात्रस्यैवप्रयोजकत्वमुपादीयतां योग्यत्वेतस्ययो
ग्यपलक्षणत्वान्तत्रप्रयोजकविशेषणत्वमितिद्रष्टव्यं तस्माल्लोकेनसमस्तपदानांकार्यान्वितस्वार्थेनु
सामर्थ्यग्रहणंकिंत्वन्वितस्वार्थमात्रइति सिद्धं तांनयचिदंलोकेवेदेतुसिद्धेर्थेनास्त्येवमुख्यवाक्यस्याप्रमा
ण्यमित्याशंक्याहएवंस्थितेसिद्धपीत्यादिनाविपरीतबाधकमाहविपर्ययेचेतितुल्यासंगवेनलक्षणा
प्रयोगस्तुष्वतेसंगवेत्विचेतिइयोग्यान्वितस्वार्थसामर्थ्याभिधानानुरूप्याद्वस्याप्रामाण्यंतस्मिन्सतिलक्ष
णंचवाचकमित्यर्थः। ननुसर्वस्यैववेदस्यालौकिकेनियोगेचोदनास्तत्वेप्रामाण्यंस्थापितंतत्कथंसि

प्रसंजयति विरोधादित्याशंक्याह एतेच्च पराप्तिमतमिति ननु पराप्तित्वलोर्थः सिद्धउच्यते अमांतरगोचरो
वा तत्र प्रामाण्यप्रसाधने निरिच्छमेघोदयदर्शनाद्वृष्ट्यनिवृष्टिः रितियदनुमानं तत्रानैकांतिकंस्यादि
त्याशंक्याह पराप्तिमतकार्यइति कालत्रयानवच्छिन्नप्रयत्नैकं पराप्तिमतकार्यं तद्विपरीतेनविप्पदनु
मानस्यप्रामाण्यादित्यर्थः। ननु तथापिस्तानेबाधितविलयं चविधिवाक्यत्यागस्यपराप्तिमते कार्ये प्रमा
णत्वादिसाशंक्याह नपीति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यनेन स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमो भिलषित
साधनमिति प्रतिपाद्यते न नियोगः प्राप्तिलषितसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिरपि संभवतीत्यर्थः। विधित्वा
गस्य नियोगानियोगनित्यचारूपगमेव प्रामाण्यमेवोपपद्यतइत्याह विपर्ययेत्वित्यादिना अयमर्थः प्र
तीतेतावत्कार्यसंगतिग्रहो वक्तव्यः कार्यप्रतीतिश्च न प्रत्यक्षेण तस्य वर्तमानत्वाभावात्सत्वात्प्रत्युमाने
न तथाप्यालिंगाद्वा वाक्याच्चार्थापत्त्या न व्यतिरेकेणानुपपद्यमानाभावात् प्रवृत्तेश्च कृतिविषयेष्टसाधन ॥४९
त्वादेव संभवादुपमानस्य च सादृश्यमात्रोपपन्नत्वात्तस्मात्पराप्तिमतेन कार्यप्रतीतिकारणाभावाद

प्रतीतेश्च संगतिग्रहायोगादगृहीतसंगतिकानां च शब्दानां बोधकत्वासंभवादप्रामाण्यमेव प्रसज्यतेइति ननु
यद्यपि बाह्यप्रत्यक्षत्वाद्युपपद्यं तस्य नोपपद्यते तथापि मानसावसेयेतस्मिन्नुसंगतिग्रहो न विप्रतीत्याशंक्याह
न च ममेदं कर्तव्यमिति ममेदं कर्तव्यमिति नेदं यदि प्रमाणज्ञानं स्यात्तदा प्रमाणप्रसादाद्भवेत्तं मे यदि प्रोप्रमि
ति नेत्थिदं प्रमाणज्ञानं किंतु चिकीर्षालक्षणोभिलाषएव इत्यर्थः। ननु चिकीर्षापि न संभाव्यते व्यतिरिक्तका
र्यज्ञानं विना तस्मादन्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणमित्याशंक्याह चिकीर्षायाश्चेतिश्चेतिलौकिककार्यज्ञान
कारणत्वेन त्वया स्वरूपगतं यत्कृतियोग्यश्रेयःसाधनज्ञानं तदेवचिकीर्षाया अप्युत्पत्त्युपपन्नो संभवत्यां
न चिकीर्षात्यस्यार्थमपि कार्यज्ञानमस्वरूपगं तथ्यमित्यर्थः। तत्कृतिताविषयं [illegible] रूपं कर्म यत्कार्यं तावदुक्तं
फलसाधनतातत्र कारणं तेन कार्यतानिकिंचकिंलक्षणं तत्तु कार्यं यत्कर्तव्यबुद्धेर्गोचरः। किंचनियोग
तामात्रलक्षणं क्रियाकलापत्वदृश्यतालक्षणं प्रथमं प्रत्यादलानुयोग्यतामात्रस्यचिकीर्षादिमानत्वलवि
योग्यतातिरिक्ता कलापत्वदृश्यातयकार्यलक्षणं न चेदं मानहीनं कृतिर्हि प्रपन्नः फलतःसाध्यं नं चाह

(58)

श्यज्ञायत इति मनस्साऽवसीयत एवेत्याशंक्याह कृत्स्नेत्यादेश्यतान्वित्यादिना फलतत्साधनयोः कृत्स्नेदृश्यता
नामचिकीर्षागोचरत्वेन चकास्तीत्यर्थः। चिकीर्षातिरिक्तानत्र कृत्स्नेदृश्यतानातीत्यत्र च प्रमाणं तनाम्नी
त्यद्व विपर्यये प्रमाणस्येति न व्यतिरिक्तामयानुकृयत इति मदाक्ममेव प्रमाणमित्याशंक्याह वाक्या
त्रस्य चेति प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति यच्चित्यादि स्पष्टार्थः। विस्फुरु पांशुयष्ट्यद्दत्यादि वदत्यस्या
यमर्थः। नानिचाहतघट्टेक्रियते यदश्वे वो गुरोडाशाभु पांशुयाऽजमनूयायतानिविस्फुरु पांशुयेष्ट्यो
ज्ञानिचाय प्रज्ञापतिरु पांशुयष्ट्यो नानिचायोत्यत्र नानिचा ज्ञानिचोपक्रमोपसंहारैकरूप्यावग
तोपांशुयाग प्रतिपादकपरे वाक्ये सति यथा मध्ये श्रूयमाणो विस्फुरु पांशुयष्टव्य इत्यादयो न विधय इ
त्यावाक्यभेदप्रसंगात तथात्रापि मनस्कैका मायसर्वं प्रियं तवती त्याम प्रतिपाद्यते नोपक्रमादेताव
दरे खल्वमृतत्वमित्यपसंहारादेकस्मिन्नात्मप्रतिपादनपरे वाक्ये सति वाक्यभेदप्रसंगायतद्र ॥५०
हस्कवल्मस्यो विषयप्रश्नः किं चेहेत्युत्तरं च श्रुतिस्मरणादर्शयति नार्थवादतया व्याख्यात

या इति॥७॥ उत्कार्यज्ञानफलं श्लोकेन संगृह्णाति यस्मादात्मतत्त्वमात्मयेन तत्प्रत्यक्षादिविधिभेदैर्नावगम्य
नापि कार्यशेषतात्स्मादित्यर्थः। अद्वैतं च तद्विज्ञानं च तत्स्वरूपं च तत्रास्मिन् ब्रह्मणि वेदांतानां प्रामाण्यं प्र
तिपद्यंत इत्यखंडवाक्यार्थत्वकृतिमत्वादेति न आह्निपत्ति श्रयेवमित्यादिना न च साध्यविकलदृष्टांतः श्रा
मनःस्पष्टार्थः। ननु दध्यु बुभुक्षादिराकारो घट इत्यनेनापि दध्यु बुभुक्षादिपत्ति विशिष्टएव घटो बोध्यत इ
तोऽखंडार्थत्वाभावात्साध्यविकलो दृष्टांत इत्याशंक्याह न च साध्यविकल इति घटमानयेति कार्यदृष्टे
य घन्यएव विशिष्टार्थः प्रतिपादयते न तु पृथानतुरूपत्वादत्रुपादेयवचनत्वमेवस्यादित्यर्थः। ननु त
र्हि दध्यु चादीनां घट प्रतिपाद्यकार्थत्वात्प्रयोपतेवस्यादित्याशंक्याह न च दध्यु चादिकर्मानिवृत्तिनिमि
त्तभेदमंतरेणैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः पर्यायतार्थैर्यापिकृतेतु प्रवृत्तिनिमित्तभेदसंभवान्न पर्यायतेत्यर्थः। न
र्हि कथमखंडार्थत्वात्लान्तइत्याशंक्याह न थापीति अपर्यायत्वे सति तुल्यपाद्यत्वात्सामर्थ्ये प्रज्ञानतुरूप

वेन संगच्छत इति सा च कुत्वादिति जनेनैकत्वघटप्रातिपदिकार्थे उपलक्षणरूपैः पदार्थैरुपलक्षणीयत्व-
त्वेनाखंडार्थतासिद्ध्यतीत्यर्थः॥ दार्ष्टान्तिकमाह एवं विज्ञानानंदादिवाक्येपीति अयमर्थो विज्ञानशब्देन
नाम विज्ञानत्वापरसामान्यमुच्यते तथानंदशब्देन चानंदत्वापरसामान्यमुच्यते ततः प्रवृत्तिनिमित्तभे-
दान्न पर्यायता नाप्यखंडार्थतानुपपत्तिः विज्ञानत्वव्यवच्छेदेन लक्षिताया एव व्यक्तेरानंदपदेनाप्य-
नानंदत्वव्यवच्छेदेन लक्ष्यमाणत्वान्न तु संबंधमनुपपत्तिः स्वालक्षण्यावर्त्तते सत्यमिति अपि विधने संबं-
ध आध्यासिकः कस्याश्च प्रकाशस्वरूपव्यक्तेः परापरसामान्याध्यारोपादनुपपत्तिरप्यस्ति मुख्यार्थप-
रित्यागे लक्षणाप्रातिपदिकार्थस्यानुबोधयितित तस्यास्तत्वादिति मुक्तेवलक्षणाविपक्षे बाधकमाह यदिप-
देष्वपि एवं तावत्पदांतरवाक्यस्याखंडार्थत्वमनुपपाद्येदानीं महावाक्यस्याखंडार्थत्वमाह द्वितीयेपीत्या-
दिना समानाधिकरणवाक्यस्याखंडार्थत्वे साध्ये नीलमुत्पलमित्यादौ व्यभिचारः स्यात्तत्र गुणगुणिनोरा- ॥५१
नंदस्य विद्यमानत्वान्न पदव्यवच्छेदार्थमात्र व्यावृत्तेः समीति एवमपि परिहरणं उत्पलमित्यादौ व्यभिचारः

स्यात्तदर्थमाह कार्यकारणात्मक इति न तु सोयं देवदत्त इत्यनेन तद्देतद्देशकालविशिष्टो देवदत्तो बोध्य-
ते तत्साध्यविकलो दृष्टांत इत्याशंक्याह न चेत्साध्यविकल इति तद्देतद्देशकालोपलक्षितो देवदत्तस्तद्दे-
तद्देशावेदकतत्तेदंताभ्रमनिराकरणेन परस्मै प्रतिपाद्यते न तु विशिष्ट इत्यर्थः॥ ननूपलक्षणविशेषणयोः
को भेद उच्यते विशेष्यव्यापसर्जनताप्रतीतिमुत्पाद्य तस्य व्यावर्त्तकं विशेषणं यथा दंडी देवदत्तस्य विशे-
ष्यानुपसर्जनतया तस्यान्यतो व्यावर्त्तकमुपलक्षणं यथा काकोपलक्षितस्य तिन नु तद्देशादिमत्वमेव कस्मान्न प्र-
तिपद्यते तत्राह अपरस्य तत्र इति तद्भ्रमान्तर्निवृत्तिरेकेणापरस्य कस्यचिदपि विशिष्टाशस्य बोध-
यितुमिष्टस्य तत्रासत्वाद्विशिष्टयोरित्यन्वयादित्यर्थः॥ न तर्हि स्वमेव देवदत्तस्याज्ञानेन न हि ज्ञाप्यते न तु
तेदन्त्रमनिवृत्तिः प्रमाणफलमित्याशंक्याह एकत्वस्यापीति पदार्थानिरासमयत्वे वा सहत्वादित्यर्थः॥ न
तु तेदत्वभ्रमनिवृत्तिश्चेत्प्रमाणफलं तर्हि द्वितीयस्य तेदन्तायस्य प्रतिरासान्नाखंडार्थता सिद्धिरित्याशंक्या-
ह आरोपितत्वनिरसनेनैवास्मासि त्वदैतो नास्यपगम्यते नतु कल्पितेनापीत्यर्थः॥ इदानीं दृष्टांतविकल्पयतितत्र

मप्तिवाक्येपीतित्त्वमितिसामानाधिकरण्येन तत्त्वंपदयोर्यौवाच्यावेकत्वमवगम्यते तन्मुख्ययोर्नसंभव
तिसथाहि सातासमायोपाधिज्ञानानंदाद्वितीयं ब्रह्म तत्पदाभिधेयं सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वि
तीयमित्यादिना प्रकृतं तस्य जगत्कारणस्य तदापरामर्शात् त्वंपदेन च समस्तकार्यकरणसंघातोपाधि
संसारिप्रत्यक्चैतन्यमभिधीयते तयोरेकत्वं न संभवति नाप्युतेविरुद्धधर्मकात्तयोः संसर्गएव तयोर्वा
क्येन बोध्यते तदपि वक्तुं न शक्यते मुख्यसामानाधिकरण्यविरोधात् गौणसामानाधिकरण्यप्रसंगात्
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्मुख्यं सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां
शब्दानां नानार्थे वृत्तिर्गौणं सामानाधिकरण्यं तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहेऽनुपपन्ना शबलपदार्था
भ्यां स्वरूपे समारोपितत्वेन संबंधिभ्यामेकं स्वरूपमुपलक्ष्यते तदुक्तमर्थः न कृतं सामानाधिकरण्यं
च विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणसंबंधः पदार्थप्रत्यगात्मनामिति ॥ भा० इदानीं वर्णितात्मनिरू ॥५२
पणस्य मोक्षफलत्वं दर्शयन्ननेन श्लोकेनेयमानंदरूपायमित्यादिना इदानीं मोक्षस्वरूपं दर्शय

ति कः पुनरस्ति तत्प्रत्यक्षः निरतिशयइति एवंविधश्च मोक्षस्तत्प्राप्त्युपायेऽप्येकोऽनवयतिकिं चाज्ञा
नविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः सचाविद्यास्तमयइति उक्तं हि एकात्म्यापत्तिनिवृत्तिर्याद्यात्मानुभवसंश्रया ...
विद्यास्तमेवीजं तन्नाशोमुक्तिरात्मनः इति न च न निवृत्तिर्यात्रिरसनिवृत्तिः सा कथमविद्यानिवृ
त्तिरित्याशंक्याह न च विद्यातोऽन्यनियम्यमस्ति सन्नैवास्तिवृत्तिः कथं नस्यायाद्ववीस्यादनिवृत्तिर्न
हि प्रकाशस्य तावेसर्विनरिवर्क्ततत्तमः सं नवति कौशिकसमारोपितं तु हृष्टं न वेदाख्यविद्यासमारो
पएवानिवृत्तिरावरणंतन्निवृत्तिरेवयानिवृत्तिरित्यर्थः एते नेदं मपास्तं यदाह कश्चित्तु स्वरूपेण
विद्यमानस्य पश्चादुपलब्धिरस्ति निवृत्तिर्न वेदनसंवेदनस्य सुखस्य सासंते वृत्तिर्विज्ञानांतराविषय
यादिति न च निवर्तयाऽड्डेऽड्डे यावरणपनामएवास्तिवृत्तिरिति पूर्ववाद्याक्षिपति सापि कथमिति च
निवृत्तस्य तावोनन्निवृत्तिर्नेवाविद्या जयनामनायद्वति तावः पद्विहरति ज्ञानिवृत्तिकार्यस्येत्यादिना
ज्ञानिबंधेनामस्य प्रकाशाद्येनानंदाभिप्रकाशाते येनि ज्ञानत्व एवहारस्य ज्ञागत्याय त्विरीकरणे यथा स्यंमुक्ति

52

संयोगे आत्मस्य स्फोटादिकार्यस्य मंत्रादिना प्रतिबंधेनानुत्पत्त्यापि वह्निकारणत्वं अग्निशक्तिकार्यविरोधि
मादन्ति वृत्तेरन्यानन्ते युक्तिरिति परित्यागेन पर्युदासे नाविद्यानन्ते युक्तिशब्दे नोच्यते इत्यर्थः नत्वन्ति
यत्नेरस्ताबोनन्ते युक्तिरित्यतिप्रायेणाह ननु प्रसन्नो निसंविद्रूपे कथमविद्यासंभवति यदि प्रमा
णतो न संभवति तथाप्युपगम्य तदेव पदिश्रनीति तो न संभवतीत्याह पश्य घटं न जानाम इत्याद्यनुभव
विरोधः। अपं च वितं चैतदन्यत्र एवं सुखानान्त विद्यातोरविद्यात्मकत्वं प्रसाध्य समनि दुःखत्वस्याप्यविद्या
त्मकत्वं साधयितुमुपक्रमते दुःखमप्यात्मनीत्यादिना। ईदृते क्रिमानि द्वितीयं वस्तु कारणं नास्तीत्यत्र
प्रमाणमाह द्वितीयाद्वै भयं भवति न च तदस्तीत्यर्थः। नहि कारणं विनापि जायते दुःखं न विषय
नीत्याशंक्याह कार्याणां चेति यस्मात्स्वाभाविकमागन्तुकं वा दुःखं न भवति तस्मादिदं प्रसंसा
रः। आध्यात्मिकं दुःखं ज्वरपीडाद्याधिदैविकं विषव्यपानादि शीतादि वा नाधि आधिभौतिकं वा ॥५३
प्रचोरादिकृतमित्यर्थः। ननु तत्वज्ञविद्यायिवर्णीधर्मोपकल्पितं दुःखमविद्यात्मकमेव तथाप्यविद्या

निरुपाधिकप्रेमगोचरः पुरुषार्थः पुरुषेणार्थ्यमानो यः पुरुषार्थ इत्यर्थः। इदानीं युक्तिरेकस्य पुरुषार्थत्वोप
योगित्वेन ग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्य तावता वेति ननु यत्र यत्र पुरुषेणार्थ्यते न तत्र सर्वत्र लोके युक्तिरिकस्यैह
त्वोपि पुरुषार्थोपयोगी स्यादित्याशंक्याह दर्शनकथं तेनिकिं वात्यल्पमानतुच्छमिदं तुच्छत्वे लोके
दस्य दृष्टत्वात्तत्राभाव्येतेदनन्तयितव्यमिति कथमित्यत आह दृश्यत्वमर्थमपीति स्वर्गस्यापुरुषार्थस्यादर्शना
त्मत्वं निर्घटते इत्याह तत्राप्यनुभविकामिति समः समाधिरित्यादि प्रत्यक्षप्रकाशमानमिति तत्कार्थसप्रमा
णं निगमयति तस्मिन्निमेतदित्यादिना आनन्दस्यादिलक्षणोनीत्युक्तिचारः स्यात्तदर्थमननीनत्र नृणांप
रकीयानंदेयुक्तिचारपरिहारायाह प्रत्यक्षप्रकाशमान इति स्वा युवहितनया प्रकाशमान इत्यर्थः। अ
परोक्षतया प्रकाशमानो नेदमित्यादित्यर्थः। विपक्षेदोषमाह अत्यथेत्यादिना दुःखोच्छेदस्य संभवात्पु
रुषार्थत्वं नसिद्ध्यति नत्वत्यं तदुःखोच्छिन्नानामिति इष्टत्वं नानामिति नीत्यागृहीत
नानामित्यर्थः। परिहारः स्पष्टः। नत्वहिरूपेण गतोगस्य नयातविप्यतीति नीत्यातल्पत्यागेन नोहेतुत्व

ते

न्निर्नीविष्यतीत्याशंक्याह नवीनीर्ति तया इति बाह्यार्थं श्लोकेनोपसंहरति तस्मादिति सत्यमोक्षः केवल
ज्ञानरूपः किं वा समुच्चितरूप इति संदेहे सिद्धान्तोपक्रमे ते सर्वायमित्यादिना दृष्टान्तस्य साध्यवै
कल्यं परिहरति नहीत्यादिना ननु तत्र विद्यास्तमयः केवलज्ञानाद्भवति मोक्षे त्ववियास्तमयः केवल
ज्ञानान्न भविष्यतीको दोष इत्याशंक्याह विपर्यये चेत्यादिना यावन्मात्राकारणाद्यादृक् कार्यं दृष्टं
तादृशस्यैव कार्यस्य कारणान्तरादप्युत्पत्तौ तस्य कारणलक्षणं व्याहन्येत तस्मिन्सति तत्त्वयतीति व्यतिरे
काभावादिह च सर्वत्रैवाविद्यास्तमयः केवलज्ञानाद्दृष्टो यदि मोक्षे केवलज्ञानान्न स्यान्नूनं तदा न व्यति
रेकात्मा यद्गतं यदविद्यानिवृत्तिहेतुत्वं तच्च ज्ञानस्य तद्विरुध्यत इति भावः इदानीं मार्गमोऽपि प्रमाणमि
त्याह तद्योऽकमित्यादिना नहि किं स वैधेय कर्मणा ननुपयोग इत्याशंक्याह कर्मणां पुनरिति नियमाहर
णत्रिनीरज्जुसर्पं मन्यमानस्य निकटोपसर्पणलक्षणं कर्मसंप्रयोगद्वारेण तत्त्वज्ञानोत्पत्तावनुपयुक्तं ते ||५५
न यागहोत्रादीनां कर्मणामपि सत्त्वशुद्धिपरंपरया तत्त्वज्ञानोत्पत्तावुपयोगोऽस्त्येव | परंपरयोपयो

ग्रमाणमाह तथा चेत्यादिना न स्वस्थे न ग्रामं गमिष्यतीत्यत्र नाश्वस्य करणस्येच्छयान्वयः किंतु फलेन तथा
त्रापि विविदिषन्तीत्यत्र न वाक्येच्छयानकरणानां यज्ञादीनामन्वयः किंतु फलेन मोक्षेणेत्याशंक्याह स्व
श्वेन ग्रामं गमिष्यतीत्येवमादिवत्त्रापि अश्वस्य गमनक्रियासाधनत्वमेव ननु ग्रामप्राप्तिसाधनत्वं गम
नस्यैव न तत्र निरपेक्षकारणमात्रत्वं यद्यपि विविदिषमाणज्ञानसाधनत्वमेव यज्ञादीनां न तु मोक्षसाधनता ज्ञाते
ति गमकसंगादिति भावः | पंचदशोपस्य निरोहितार्थः ||छ|| अवताहोऽहं यदीव | कमलाकर ईश्वर | सुधासु
रनराकारमस्तु पापी नप कल्लः ||१ अनुभूतिस्वरूपाख्यो यतिश्चक्रे निबंधनं | प्रमाणरत्नमालायामिदं वि
द्वदानंददायकं ||२ शुभं भवतु ||छ|| ||छ|| नमः शिवाय ||छ|| ||छ|| शुभं || ||५६

55

[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 11:57
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 12:04:44
,PAGES=54
,TYPE=STD
,NAME=S0004461
,Book Name=M-1243-PRAMAN RATNAMALA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,